

მანუსკრიპტების

დს

სხვათა შრომა ქართული სტამბის წინაშე

გ. კ.

ფასი 15 კაპ.

1709-1909
 გ. კ. - მანუსკრიპტების
 (სტამბის წინაშე)

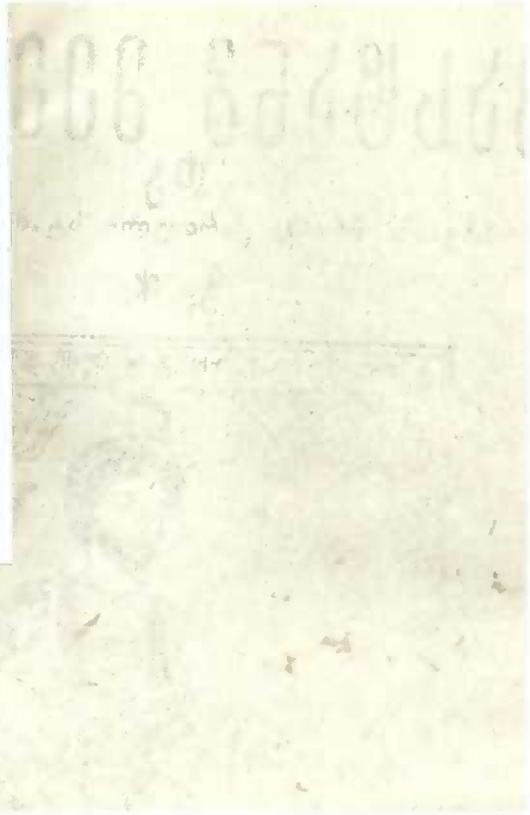
გამოცემა

ხელოსნის ვარლამ ტყემელაშვილის მიერ.

ტფილისი

სტამბა „განათლება“ დ. ლ. პიტნავასი.

1916 წ.

ვასტანგ მემკვსე

დს

სხვათა შრომა ქართული სტამბის წინაშე

გ. ჟ.

ფასი 15 კაპ.

10996

გ ა მ ო ც ე მ ა

ხელოსნის ფარლამ ტყეშელაშვილის მიერ.

ტფილისი

სტამბა „განათლება“ დ. ლ. პიტნავასი.

1916 წ.

ისტორია

ქართული სტამბისა და მწიგნობრობის ბეჭდვისა.

1625—1900

ევროპაში, გუტენბერგისაგან შემოღებულ სტამბის იარაღის მოგონების ცნობები, ერთიან მალე მოიფინა, ახლად დაბეჭდილ წიგნების ცნობები მთელს ევროპას ელვასავე მოედო, ეს ცნობები ბალაკანის კუნძულზე მცხოვრებ სლავიანებმაც კარგად შეიტყეს. ჩვენშიაც გაიგეს, რომ ევროპაში სასტამბო იარაღი და წიგნის ბეჭდვაც მოუგონიათო. წიგნის ბეჭდვის ამბები მრავალთ სჯეროდათ, მრავალთათვის დაუჯერებელი იყო. ჩვენს დაუჯერებლობას მალე მოეფინა უებარი წამალი, ევროპის კათოლიკე სარწმუნოების მალიარებელთ მამათაგან ამის ცნობები საქართველოშიაც მალე მოიფინა, დაუჯერებელი ამბავი დასაჯერებელ ჰქცევს მით უფრო, რადგანაც მაშინ ტფილისში, კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელთ ეპისკოპოსის კათედრაც არსებობდა და კათედრაზე მათი ეპისკოპოსნი განაგებდნენ. ამ მოძღვართ მეოხებით სტამბის ცნობებს გარდა სხვაც ბევრი რამ საყურადღებო ცნობები გავრცელდა საქართველოში.

ქართველთ თუმცა აღრიდგანვე შეიტყეს, რომ ევროპაში წიგნის საბეჭდი შემოიღესო, მაგრამ მათგან სარგე-

ბლობის ოცნება კი ჰაზრათაც არ მოსდიოდათ. გუტენ-
ბერგმა 1455 წ. გამართა თავის პირველი სტამბა, ამის
შემდეგ მალე სლავიანთ ტომებმაც იწყეს დამართვა. ამ
დღად საქმეს სომხებმაც ღროით მიაქციეს ყურადღება,
ამათ 1557 წ. ვენეციაში, გაჰართეს სომხური სტამბა,
ამის ამბავმაც მოაწია საქართველოში, ამანაც არა მცო-
რედი მნიშვნელობა იქონია ქართველებზე. 1564 წ. რუ-
სებმა გამართეს მოსკოვის პირველი რუსული სტამბა. ეს
ამბავიც მალე შეიტყეს ქართველთა, მიეცნენ სტამბის
ნატვრას, მაგრამ მოხერხება კი ერთობ უძნელდებოდათ.
საქართველოში სტამბის გახსნის ნატვრას და საქმეებს ის
გარემომაც უფრო აფერხებდა, რადგანაც როდესაც ეს
შესანიშნავი საქმე ევროპაში გაბრწყინდა, სწორედ იმ
დროს, საქართველოსთვის კი დადგა შავი და ბნელი
დღეები, იმ დროს იწყეს ჩვენს თავზე მუჟულმან მტრებმა
ნაღარდობა და პარპაში, აქ სტამბის გახსნისთვის აღარა-
ვის სცალოდა. ამ დროს საქართველო განცალკევდა ნა-
წილ-ნაწილ, დაიყო შტოებათ, სამეფოებათ, ჩვენდა სა-
უბედუროდ, გარეშე მტერთ გარდა, თვით ქართველთაც
იწყეს ერთმანერთში მტრობა და ბრძოლა, ხშირად მთა-
ვარი მთავარს ებრძოდა, სახლიშვილი სახლიშვილს, ხეობა
ხეობას, მთა მთასა, ბარი ბარს, ქართლი კახეთს, იმერე-
თი თვის სამთავროებს და ყველა ესენი კი ერთმანერთს.
ყველა ამებეით კარგათ სარგებლობდა ჩვენს გარშემო
მყოფ მაჰმადიანები. მათი მახვილი სასტიკათ გვესვებოდა
გარს, შინაურ მტრობას მაინცა და მაინც დიდი შესა-
მჩნევი ზარალი არ მოჰქონდა, რაც იყო და რამაც მო-
გვიღო ბოლო, ეს იყო გარეშე მტერთაგან მოწოდლილი
ძალა. გარეშე მტრებთა ბრძოლით ქართველთ ისე გაუ-
ხდათ საქმე, რომ სტამბის გახსნა კი არა და სიცოცხლის
მფარველობაც კი უჭირდებოდათ.

მრავალნი ჰკვირობდნენ და ჰკვირობენ კიდევ, რომ საქართველოში, სტამბის არსებობის ცნობებმა ერთობ გვიან მოაღწიაო, ქართველებმა სტამბა ერთობ გვიან გახსნესო. ვინც ჩვენს წარსულს დააკვირდება, იმას ეს საკვირელოდ არ დაუშთება თუ საქმეს დავაკვირდებით და შევადარებთ ქართული სტამბის და წიგნის ბეჭდვის საქმეს რუსებისა და სომხებისაგან, დახსნალ სტამბებთა რიცხვს, ეს მაინცა და მაინც შორი-შორს არ გამოვა, სულ 65 წლის განსხვავებას შეადგენს, პირველი ქართული სტამბა 1625 წ. რომში იქმნა გამართული, 1626 წ. ქართული ანბანის წიგნაკიც გამოიცა. ასე და ამ გვარათ, ჩვენ ვხედავთ, რომ გუტენბერგმა ევროპაში 1455 წ. გახსნა პირველი სტამბა, სომხებმა 1557 წ. ვენეციას, რუსებმა 1564 წ. მოსკოვს და ქართული სტამბა ქართველთ ლათინის წეს-რიგის პატრებმა 1625 წ. გახსნეს რომში. ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველთ შორის სტამბ-ს გახსნის საჭიროება XVI საუკ. დამლევსვც გამოითქვა, ეს გამოთქმა პირველად ლათინის წეს-რიგის პატრებისაგან დაიძრა, ამას ნატვრა მათ ქართველთ დიდებულთა და მეფეებსაც მოახსენეს. მათი მოხსენება ყველას ესიამოვნა, XVII საუკ. დამდეგს, რომში მათგან მიწერ-მოწერაც გაიმართა, პაპს ავედრებდნენ საქართვეოს მფარველობას, რომში ქართული სტამბის დაარსებას და წიგნების ბეჭდვას. ასეთს ნატვრას არამც თუ უცხო ქვეყნათა „პაპაგანდოს“ ძმები და მამები აღგნენ, არამედ ყველა იმ დროის სხვადასხვა ორდენის ძმანი და მამანიც, ყველას დიდი სიბრალული ჰქონდა აზიაში ქრისტიანობის მფარველ საქართველოსი. ნამეტურ პატივით უმზერდნენ პაპი და მისი კარდინალები.

ერთის ლათინის წეს-რიგის პატრისაგან ასეთი ცნობა.

არის წარდგენილი პაპის წინაშე ქართველებს შესახებ: „მთელს აზიის სამეფოებთ შორის ქრისტიან მეფენი და ერნი მძლავრის მუსულმანებისაგან დაეცნენ, დაეცა თვით ვიზანტია, მაგრამ საქრისტიანო საქართველო, რომელიც შაე ზღვის და კასპის ზღვის შუა სძევს და რომელ ქვეყნის ხალხნიც განთქმულნი არიან ქრისტიანობის მფარველობით, დღევანდლამდე შეინახეს თავიანთი საკუთარი მეფობა, მთელს აზიის დაცემულ ქრისტიანებს ესენი შველიან, ამათ მეტი მათ მფარველი, პატრონი არავინა ჰყავსთ, აზიაში ქართველთ დიდი ამაგი, დიდი შრომა მიუძღვით ქრისტიანობის მფარველობისთვის, კავკასიის ერთ შორის სადმე თუ ქრისტიანობა ბრწყინავს, სადმე თუ მისი შუქი ანათებს, ამ შუქის სინათლის მიმცემნი ქართველები არიან. ასეთ ღირსეულ, ასეთ თავდადებულ ერთათვის საჭიროა სტამბის გახსნა, წიგნების ბეჭდვა, და თქვენის უწმინდესობის მფარველობა, რადგანაც მათ შორის არა მცირედნი სცხოვრობენ ისეთნიც, რომელნიც ჩვენს სარწმუნოებას აღიარებენ“. ასეთი ცნობებით აღესილი წერილები მისიონერს მარიოს მაჯის, სტეფანე პაულინს და ნიკიფორე ირზახსაც ხშირად უგზავნიათ პაპის წინაშე და დიდათ ცდილან ქართული სტამბის გახსნას. ამათს ასეთს დიდს ნატვრას თვით მათივე საქმის ფაქტები გამოაჩენენ. ამათზე ბევრათ წინეთ-კი სხვა მისიონერებსაც უსაუბრია და უშრომნიათ რომის წინაშე ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებისათვის.

მხნე მქალაგებელთ მეოხებით რომის უმაღლეს სამღვდელოების წინაშე ძრიელ უადვილესად დაიბადა ჰაზარი ქართული სტამბის გახსნის შესახებ, ბევრის საუბრის და კამათის შემდეგ უკვე გადაწყდა ქართული სტამბის გახსნის კითხვა და ყველა ხარჯი იკისრა პაპის გამგეო-

ბამ. ამ საქმეს დიდათ ხელს უწყობდენ ზემოთ ხსენებული პირები: მარიოსი, სტეფანე და ნიკიფორე. ამათ შეადგინეს ქართული ანბანი, მათის თაედარიგითვე ჩამოასხეს ქართული ასოების ყალიბები, ამათის ზედამხედველობით დაარსდა სტამბა, ამათვე შეადგინეს და დასწერეს ყველა ის წიგნები, რაც-კი საჭიროდ დაინახეს დასაბეჭდათ. 1625 წ. უკვე გამოცხადდა ცნობა, რომ პაპის „უცხო სამქადაგებლო ძმობის“ თავოსნობით და პაპის მფარველობით რომში ქართული სტამბა ფუძნდებოა. ამ დროს პაულინი, მარიოსი და ნიკიფორე რომში იქმნენ მიწვეულნი, მათ მალე მოაწყეს სტამბა, მის გამგეობა თვით იკისრეს და 1629 წ. უკვე ქართულ იტალიურ წიგნიც დაბეჭდეს. პირველად რომში დაიბეჭდა ქართული ანბანი—ლოცვებით, ეს ლოცვები საქართველოს კათოლიკეთათვის იყო საჭირო, რადგანაც ლათინის ბერებს ძრიელ უჭირდებოდათ მრევლასთვის ანბანის და ნამეტურ ლოცვების გადაწერ-გადმოწერა. იმ დღიდან ვიდრე 1800 წლამდე, რომში ქართული წიგნების ბეჭდვა არ მოსპობილა, ანბანსა და ლოცვებს მოჰყვა „ქართულ იტალიურ სლავარი“ შედგენილი სტეფანე პაულინისაგან ნიკიფორე ირბანის დახმარებით და დაბეჭდილი 1629 წ. რომსვე. აი თვით წიგნის სათაურიც, რომელიც მოგვყავს შეუცვლელად.

Dictionario giorgiano
e Italiano. Composto da Stefano Paolini con-
l'aiurio del M. R. P. D. Niceforo Jrbachi.
Giorgiano, Monaco di S. Bafilio.
ad vso de' Missionarii
della Sagra Congregatione de Propaganda fide.

გამოცემა In. Roma,

Nella Stampa della Sagra Congr. de Propag. fide.
CICDC XXIX=1629

Con licenza de' superiori.

ამ სათაურის მეორე გვერდზედ მოხსენება არს დაბეჭდილი თვით წიგნის შესახებ. მეხუთე გვერდზედ წინასიტყვაობა იწყება, რომელიც შედგენილია „პროპაგანდას“ ძმებისაგან, რომ ეს „ქართულ-იტალიური სლავარი“ იუკრიელთ სსსარგებლათ იბეჭდება. წიგნის დასაწყისი ასე იწყება:— „Alfabeto Giorgiano“. ამას მისდევს ქართული ანბანი, ანბანის შემდეგ სიტყვები იწყება, სიტყვებზე მიწერილია ქართული ასოებ-თ ეს სიტყვები, რომელიც თავის წერტილებითვე მოგვყავს აქ:— „:ლექსი: . იბერი-გა: . ფრანსი:“. ქართულ ასოებს გვერდით ლათინური ანბანი აქვს დაბეჭდილი, იგი ხსნის ქართულ სიტყვებსაც. გვერდზედ ლათინური სიტყვებიც აქვს მიბეჭდილი. ამ სიტყვების შემდეგ ქართული ასოები ლათინურის ასოებითაც არის ნაბეჭდი, რომ მისიონერებს გაადვილებოდათ ქართული ენის შესწავლა. წიგნი შეიცავს 128 გვ. თითო გვერდზედ დაბეჭდილია 18—19 სიტყვა, ყველა ქართულ სიტყვას თავის თარგმანიც აქვს. თავის დროის კვალათ ეს წიგნი საკმარის კარგს ქალაქდზეა დაბეჭდილი, ასეთი ქალაქდ მაშინ-კი არა და XVIII საუკ. იშვიათი იყო საქართველოში. „სლავარს“ მოჰყვა ქართულ-იტალიურ გრამატიკის შედგენა, რომელ გრამატიკის ბოლოს ქალდეური, არაბული და ებრაული ასოებიც არის მოთავსებული. გრამატიკას შედარებითი კილო აქვს მიცემული. უნდა ესთქვათ, რომ იმ დროის კვალათ ეს შრომა ჩვენ ერთობ დიდს სამეცნიერო შრომათ მიგვაჩნია,

დიდს შრომას გარეშე, ამ წიგნის დაბეჭდვა მაშინ დიდს ფულს, დიდს ხარჯსაც მოითხოვდა, რადგანაც იგი ვრცელი ტომია. ეს „ქართულ-იტალიური გრამატიკა“ მისიონერს ნიკიფორე ირბახს შეუდგენია და გამოუციათ მხოლოდ 1670 წ. რომს, ვინ გამოსცა, თვით ენერგიულმა მისიონერმა ნიკიფორემ, თუ სხვამ?—ეს არ სჩანს, ვინ იცის იქმნება იგი ამ დროსაც კოცხალი იყო. აი თვით ამ წიგნის სათაურიც, რომელიც წიგნიდამ შეუცვლელად მოგვყავს აქ:

Syntagma fon hingvarim orientalium quae in georgiae regionibus au'diuntur Liber primus Complectans Georgianae, feu Ibericae vulgaris linguae Institutiones gramaticas Authore D. Francisco-Maria Maggio, clerico regulari, Panormitano. Romae,

Ex Typographia sacrae Congratiniis de Propaganda Fide M. D. C. LXX 1670 წ. Superiorum permissu.

ამ შრომიდამ ნათლად სჩანს, რომ ნიკიფორე ირბახი დიდი შრომის და ენერგიის მისიონერი უნდა ყოფილიყოს. წიგნის გვერდთა რიცხვი შეიცავს 400 გვერდს, დაბეჭდილია საწერ მთელ თაბხიან ქალაქდზედ. ამ წიგნებს გარდა ხსენებულ პირებს სხვა წიგნებიც უბეჭდავთ, მაგრამ ჩვენ ამ წიგნების არაფერი ვიცით. 1733 წ. ამავე სტამბაში გამოცა პატრმა ტულუკაანთ დავითამ „საქრისტეანო მოძღვრება“ რომის ქართველ კათოლიკეთათვის, შემდეგ ეს „საქრისტეანო მოძღვრება“ მეორეთ 1793 წ. იქმნა გამოცემული და მესამედ 1800 წ. მესამე გამოცე-

მაში მღვდელს ახალციხელ ბაღინაშვილსაც მიუღია მონაწილეობა. 1741 წ. ამავე სტამბაში გამოსცა პატრმა ტულუკანთ დავითამ პატარა „საქრისტიანო მოძღვრება“ მოკლედ დარიგებული მარტვილთათვის. დაიბეჭდა წმიდარომის ქალაქს, სასწავლოს შინა, რომელსაც ქართულათჰქვიან „პრობაგანდო ფაღე“ მთავრობასა ბენედიქტე XII რომის პაპისა 1741 წელს. გამოცემის ხარჯი პაპის ყოფილა. ქართული ასოების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ იგინი კარგათ ჰხატევენ ქართულ ანბანის სახეს თავი' მოქარგულობით. ასოების ზომა დღევანდელის ასოების მეთექვსმეტე ნომერს უდრის. უნდა შევნიშნოთ, რომ „სლავარში“ ნახმარია ძველი ქართული მართლ წერის ნიშნები, სამსამი წერტილი ჯვარედინათ, რის ხმარებაც XVI საუკ. საქართველოში მხედრულს ხელთ-ნაწერებში წინ წავიდა. ქართულის გრამატიკილამ კი ეს გამოდევნილია, აქნახმარია მართლ წერის ყველა საგრამატიკო ნიშნები. ასე რომ ამის მხერით კაცი განცვიფრდება, პირველად ლათინის ბერებმა შემოიტანეს ეს ნიშნები ჩვენში, პირველად ამათ იხმარეს ქართულს წიგნებში. XVII საუკუნეში-კი არა და ამ ნიშნების ხმარება ქართველებმა თვით XVIII საუკუნეშიაც არ იცოდენ. ამ გრამატიკაში ნიშნებიც საოცარის სიფრთხილით არის ნახმარი, არსად კაცო მათ უადგილობას ვერ შენიშნავს, ყველგან რიგზე არიან დანიშნულნი.

უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ ერის ისტორიაში, პირველ ქართულ სტამბის გახსნა 1709 წ. კი არ უნდა მივაწეროთ, არამედ 1625 წ. რომში, როცა პაპი ურბანუს მერვე საქართველოს მფარველი გახდა, როცა საქართველოში მათი მქადაგებლები გაჩნდნენ. ჩვენ, 1626 წ.

უნდა ვიანგარიშოთ ქართული სტამბის გახსნისთვის. რიგია, რომ ასეთ დიდს საგანს, ძვირფას მხარეს ჩვენის ისტორიისას, სრული ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს, ოდესმე რომში პირველ ქართულ სტამბის დაარსების სახსოვრად ვიდღესასწაულოთ კიდევც, მთელს ევროპას ვამცნიოთ, რომ პირველი ქართული სტამბა როდის და სად გაიხსნა, ამასთანავე აინუსხოს ისტორია იმ განწყობილების, პატივისცემის და სიბრალულის, რაც კი ჩვენს მეფეებს და პაპებს შორის ყოფილა დამკვიდრებული. ამ ისტორიისათვის რომში ძრიელ ბევრი მასალები აღმოჩნდება, ამ მასალებიდან კარგათ გამოსჩნდება, თუ რომის ტახტმა რა განძრახვით გახსნა რომში ქართული სტამბა.

რომის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობებმა საქართველოშიაც მალე მოაღწიეს, ჯერ ქართველთ დაბეჭდილი წიგნები არც კი ენახათ თვალთ, რომ სიტყვით ესმოდათ: რომში, პატრებს ქართული წიგნები დაუბეჭდიათ. ეს თქმულება მალე გამართლდა, ლათინის პატრებმა ქართულად დაბეჭდილი წიგნები მალე შემოიტანეს საქართველოში, ეს ნაბეჭდი წიგნები ოთხსავკუთხივ მოჰფინეს, ყველა ქართველი განკვირვებულ იყო ასეთის საოცარის საქმისაგან, მრავალთ იწყეს თვალის გახილება და ირგვლივ ფხიზლათ მხერა. იმ დროის ქართველთ ხშირად უსაუბრიათ სტამბის და წიგნის ბეჭდვის საქიროებაზე, მაგრამ მოხერხებით კი ვერ მოუხერხებიათ, შინაურს და გარეულს მტრობას და გარემოებას ხელი შეუშლია მათთვის, ხოლო რაც შეეხება სტამბის გახსნის საქიროებას და ცნობებს, ეს საქართველოში უპირველესად რომიდან შთამოღვრილა, ასე რომ ჩვენი სტამბების ისტორიის სილიადე რომიდან იწყება და ამ მნიშვნელოვან დიად საქმის წარმომადგენლებათ მარიოს მაჯი, ნიკოლოზ

ირბახი და სტეფანე პაულინი იგულისხმებიან, ესენი არიან ჩვენი წარმომადგენელნი, ამ მოძღვართ მოქმედება და სახელები ანათებენ ჩვენის ბეჭდვის ისტორიაში. ოდესმე თუ ქართულს ან ევროპიულს ენებზე დაიწერა ქართული ბეჭდვის ისტორია, იქ ეს პირები მაშინ უპირველეს ადგილს დაიკავენ.

ამ მქადაგებელ მოძღვრებთა შესახებაც ვიტყვიტ მცირედ რამეს: ზემოხსენებულ მოძღვარ მისიონერებში გარდანიკიფორე ირბახის ყველანი ტომით იტალიელი იყვნენ, იგინი ეკუთვნოდნენ პაპის „უცხოთა სამქადაგებელთა კომბას“, რომელსაც მათებუჩათ „პროპაგანდა ფიდე“ ეწოდება. ესენი აღრიდგანვე იყვნენ აზიის ქვეყნებში ნავალი, შემდგომ მოგზაურობის იგინი დაემკვიდრნენ საქართველოში. აქ მათ კარგა ხანს იცხოვრეს, გაიცნეს საქართველოს კუთხეები, ხალხი, ენა, ისტორია სხვა-და-სხვა პირობები და ბოლოს ამ ხალხისთვის ცდა და ღწვას მიეცნენ, უკანასკნელ მათის მოხებით რომში ქართული სტამბაც გაიხსნა. ამ სახელოვან მისიონერების ცხოვრების წელი 1650 წლებამდე სჩანს, შემდეგ კი ისპობა მათი სახელის მოხსენება. საქართველოში მათი მოსვლა შეეხება 1615 — 1617 წლებზე არა უგვიანეს. სტამბის გახსნის შემდეგ ესენი მიხმობილნი იქმნენ რომში. რომში მისულთ ქართველთ ერს მარტოთ სტამბის გახსნა და წიგნების ბეჭდვა არ აკმარეს. ამათ მოხსენება მიართვეს პაპს და ითხოვეს „პროპაგანდაში“ ქართული ენის კათედრის დაარსება და საყოველთაოდ იქ ქართული ენის მცოდნე პროფესორის ყოლა. პაპი თანხმა გახდა ამის და მალე იქმნა უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში ქართული ენის კათედრის დაარსება, მასზე პროფესორათ დადგენილ იქმნენ თვით ეს მოძღვარნიც, რის მეოხებით რომილამ ესენი

საქართველოში ევლარ დაბრუნდნენ. იქ დარჩნენ, იქ მოღვაწეობდნენ ჩვენის გეარის სასარგებლოთ, ჩვენის წარსულის მამა-პაპათ ძეთ გონების განსანათლავათ. ქართველების პროფესორებთ რიცხვი რომში თვით მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგამდისაც კი არ მოსპობილა. უკანასკნელ დროს, ე. ი. 1800 წ. რომში, პაპის „უცხო ქვეყანათა სამქადაგებლო“ ენის კათედრის უფროსად ახალციხელი მღვდელი გრიგოლ ბალინაშვილი იყო, რომელიც აგრეთვე სომხურ ენის პროფესორათ იგულისხმებოდა.

საშუალ საუკუნოებიდამ, ევროპაში, კათოლიკის სარწმუნოებისათვის იწყება ათასნაირი სარწმუნოებრივი ბრძოლა და კამათი. სასტიკს კაშათს რეფორმაციებიც მოჰყვა. იმ დროს, კათოლიკის ეკლესია დიდს განსაცდელში იყო, მას დიდი გასაჭირი აღვა, მაგრამ რომს ამ გაჭარვების დროსაც კი არ დაუვიწყნია საქართველო და ქართველი ხალხი, აღმოსავლეთის ხალხებთ შორის საკმარისი ზედამხედველობა ჰქონიათ ქართველობაზე მიპყრობილი, ქართველთ სასარგებლოთ იგინი ფულისაც საკმარისად ხარჯავდნენ. ეს დიდათ საყურადღებოა და მასთანვე პატივ საცემი. ეს ისტორიული მშვენება ჩვენის ისტორიისა მომავალში იქამდის დიდებით და სხივოსნობით შეიმოსა, რომ ქართული წიგნების საბეჭდი სტამბები რომის სტამბის მიბაძვით ვენეციას, ფრანციას და კონსტანტინებოლსაც იქმნენ დაარსებულნი, სადაც ქართველთ კათოლიკის ბერებისაგან აღიბეჭდნენ მრავალი სასარგებლო ქართული წიგნები. უნდა ითქვას მოკლეთ, რომ თვით XVIII საუკ. ვახტანგ მეფისაგან გახსნილს სტამბის წინამორბედათაც ზემო ხსენებულ რომის სტამბა უნდა ჩაითვალოს.

ქართველ სამღვდლოებას პატრების მოქმედება

თვალ წინ სარკესავებ დაჟდგათ და XVII საუკუნის ბოლოს, რალაც ბედზედ, ვალახიაში ყოფილა ერთი ქართველი ეპისკოპოსი, რომელსაც კარგათ შეუსწავლია სლავიანთ წიგნების ბეჭდვის საქმე, ამას მსწრაფ მიუქცევია ყურადღება ქართულს ენაზე წიგნების ბეჭდვის შემოღებისთვის. მას დიდი ნატვრა მისცემია საქართველოში ქართული სტამბის დაარსებისთვის, ამიტომ ამ მღვდელ მთავარს საქართველოში მიწერ-მოწერა გაუშართავს და რჩევა, რომ დროა, თფილისში, ქართული საბეჭდი სტამბა დაეაარსოთო. ამის თანხმანი მალე გამხდარან ქართველთა დიდებულნი და წერილიც მიუწერიათ, რომ ძრიელ კარგი იქნება, თუკი ქართველები ამას მოვახერხებთო. ამ განძრახვის მეთაურათ ვახ. მეფეს სთვლიან; მაგრამ ეს არ არის სწორი, ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ზემოხსენებულ ეპისკოპოსს და ვახტანგ მეფეზე ბევრათ აღრე სტამბის გახსნის შესახებ საუბარი არჩილ მეორესაც ჰქონია, რომელიც მოსკოვში კარგა ხანს სცხოვრებდა, გარემოებამ ამას არ მისცა შემთხვევა სტამბის გახსნის, მისი საქმეები მრავალნაირათ დაიხვანჯა, მხოლოდ შემდეგ დროს, — ამის ნატვრა ვახტანგ მეფემ შეასრულა ზემოხსენებულ ეპისკოპოსის ღწვიო და ქადაგებით.

ბევრის მიწერ-მოწერის შემდეგ, ზემოხსენებულ ეპისკოპოსს ვალახიაში ჩამოუხსმევენებია ქართლი ასოები, ამ ასოების ნიმუშები საქართველოში გამოუგზავნია, შემოუთვლია: „ნასკეთ ეს ასოები და თუ მოგეწონებათ, მაშინ დასთანხმდით და თქვენც მიიღეთ, თუ არ მოგეწონებათ, მაშინ უარს სთქვითო“. ასოების მიღებისათანავე ქართველთ დიდათ მოეწონათ, ამათ ეპისკოპოსს თანხმობის წერილი მიწერეს, დაავალეს შრომის მიღება, ყველა იარაღის მოპოვება, მკოდნე ოსტატების და ყველა მათ სა.

ქართველოში გამოგზავნა და სტამბის დაარსება. ქართველებსაკობოზსაც დიდათ ესიამოვნა ესეთი ნატურა, მეფის ვახტანგის ბრძანება უმაღლესად შეასრულა, მალე იშოვნა ოსტატი კაცები, მოიპოვა ყველა სასტამბო იარაღი, ჩამოასხმევინა ქართული ასოების ყალიბები, ყალიბებს მოჰყვა თვით ასოების ჩამოსხმაც და უკანასკნელ მეფის ვახტანგის და ლეონ ირანთა მსაჯულის ხარჯით საქართველოშიაც გამოგზავნილი. ოსტატებთ შორის ოთხი კაცი ყოფილა ხელოსანი, ერთი მბეჭდავი და სამი ცამომწყობი, ერთი ამათგანი მიხაილი უფროსი ყოფილა. ჩვენის ჰაზრით ეს რიცხვი უნდა შეეხებოდეს 1707 წ. არა უგვიანეს, რადგანაც 1709 წ. თფილისში უკვე გამოიცნენ ქართული წიგნები. ვიდრე სტამბა დაარსდებოდა, მინამდის თფილისში დაფუძნებულ იქმნა ქართველთ მწიგნობართ გუნდი, რომელ ბრძენთაც მუშაკობა იწყეს ქართულ სამღრთო წერილის განხილვის, ბერძულს დედნებთან შედარების და საბეჭდათ მომზადების. ვახუშტი და ვახტანგი-კი ისტორიულ, ჯეოგრაფიულ და სხვადასხვა მასალების შეკრებას მიეცნენ. ამათ თავიანთი შრომა შემდეგ დროებში რუსეთში დაამთავრეს. ერთი ამ მშრომელთაგანი ნიკოლოზ მღვდელ-მონაზონი, ორბელიანი ყოფილა. 1709 წ. გამოცემულს „საქმე მოციქულთა“-ს ბოლოს აი რა გვარი შენიშვნა არის მიწერილი: — „ადეს განაგებდა საქართველოს ძმისწული კეთილ მოწმუნე მეფისა არჩილის და სასულჯანის მეფის გარდასა და ბატონის ლეკანის ღვთის მოყვარე, განათლებული ვახტანგი, გულ მოიდგინა და მოიღო სტამბა კალსეთით, რომელ არ ადეს ყოფილადეს საქართველოში, ხელით წერაში ჩვენი სამღრთანი წერილის განრყვნილად, და მე, დედის ძმისწულსა ამ მონაზონს ნიკოლოზს (ორბელიანს) მიბრ-

ძანა წიგნების გასწორება და განხილვა. დიდის ჭირითა, ბერძენთ სამოციქულოთ შემწეობითა, სიტყვა და ასო მეტ ნაკლები გაემართე და ესე საძიებელი არც ერთ ენაში არ იყო, სიადილისა და ადრე პოენისათვის ახლად მე გავაკეთე და თუ გულის ხმა ყოფ, დიად ადვილია და ამის სწავლება საძიებლისთვის, — იქ იმიე, კინც ჩემი ნაშრომი წიგნები ნახათ, ღკთის სიყვარულისათვის, შენდობას მიბრძანებდეთ, მე დიდათ შემეწევის და თქვენ უზრუნველ იქნებით“. ამავე წელს დაიბეჭდენ „დაუჯდომელი“ 1000 ც. პატარა ლოცვანი 1000 ც. 1710 წ. გამოიცა „ჟამნი“ 450 გვ. ბოლოს მოხსენებულია: — „ჟამნი, აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულს ენასა ზედა, ჟამსა ამაღლებულისა და სასკოლოკანისა მეფისა, უფლისა ქაიხოსროსა, წასსაგებელითა და საფასითა ბატონიშვილის უფლისა ეკსტანგისა, გაიმართა ხელითა ნიკოლოზ მღვდელმონაზონის ორბელიშვილისათა და მიხეილ სტეფანეს ძის ოგარო კლასკლისა ხელითა“. სხვა წიგნებზედაც ესევე ნიკოლოზ მღვდელმონაზონი აწერს, რომ მე გავმართეო. ზოგი წიგნები სხვებს გაუმართავთ, მეთაურობაკი ამას სჭერია. შემდეგ ეს მღვდელმონაზონი თბილელათ იქმნა აჰყვანილი. 1709—1713 წლებამდე თფილისში დაიბეჭდვენ შემდეგი სასულიერო შინაარსის წიგნები: ზოგი ორჯერ სამჯერაც გამოიცენ: კონდაკი 500 ც., ზატიკი 500 ც., ჟამნი, მეორეთ 500 ც. სამოციქულო მეორეთ, დავითნი, სახარება მეორეთ, ვრცელი ლოცვანი, მცირე ლოცვანი მხედრულათ, ტიბიკონი, კურთხევანი, პარაკლიტონი, სადღესასწაულო, მარხვანი, ძილის პირნი და ზოგიც სხვა წერილი საეკლესიო წიგნები, ზოგი მხედრულის ასოებით და ზოგი ხუცურათ. ზოგიერთს გამოცემებს პირველს ფურცელზედა, ზოგს ბოლოს, საქართველოს სამეფო გერბი აზის.

ზოგზე დახატულია მეფე ლეონ ირანთა მსაჯული, მამა-
ვახტანგ მეფისა, რომელიც სპარსეთში სცხოვრებდა, იქ
მთელის ირანის მსაჯულათ ირიცხებოდა, დიდი შესანიშ-
ნავი ქვეიანი კაცი იყო. იგი შეერთებულ იქმნა შეას სა-
რწმუნოებასთან, მაგრამ საიდუმლოთ-კი კათოლიკობას
აღიარებდა, ზიარებას სპარსეთში მყოფ ლათინის ბერები-
საგან იღებდა. ამან განუზიარა მოგზაურს მისიონერს იე-
ზუიტს პოლონელს კრუსინსკის, რომ მე კათოლიკის სა-
რწმუნოებას ვაღიარებ ჩუმათაო. ასეთი დიდებული მეფე-
ნი ქართველთ ხშირათ არ გვყოლია. ეს მეფე საქართვე-
ლოს სამეფოს საქმეების გამო სპარსეთში სცხოვრებდა,
შაჰის დავალებით მუსლიმანობას აღიარებდა, მაგრამ გუ-
ლით-კი ნამდვილი ქრისტიანი, ქართველი იყო. ეს მეფე
სპარსეთიდან დიდათ ეხმარებოდა საქართველოს, როსტომ
მეფისავე, სპარსეთიდან ეს საქართველოს დიდს მფარვე-
ლობას უწევდა, თვით სტამბის გახსნასაც ეს დიდის სია-
მოვნებით მიჰკვებებია, სპარსეთიდან დიდი დახმარება მი-
უცია ამ საქმისთვის, ყველაზე მეტათ მას სიამოვნებია, რად-
განაც სპარსეთში მყოფ ლათინის პატრებისაგან მას კარგად
სცოდნია მნიშვნელობა სტამბის გახსნის და წიგნების ბე-
ჭდვის, მისის დახმარების, პატრონიობის და საქართველოს
მფარველობის სამახსოვროდ, ვახტანგ მეფესაც ლეონ
ირანთა მსაჯულის სახე წიგნებში მოუქცევია, ლეონ
ირანთა მსაჯული სკამზედ ზის, ხელში ქრისტიანულის-
ჯვრით გაკეთებული ყუარჯენი უჭირავს, გვირგვინდ და-
ხატულია ბაგრატიონების გვირგვინი, არგვლივ ხელური
წარწერა აქვს.

იმ დროის ქართველთა სამდროთა წერილის გარდა
საერო მწერლობასაც მიაქციეს ყურადღება, სამართლიენ
მოვალეობის აღსრულებას მოჰქიდეს ხელი და „ვეფ-

ხის ტყაოსნის“ ბექტვაც განიძრახეს. შეუდგნენ „ვეფხის ტყაოსნის“ გამოცემის სამზადისს და 1711 წ. უკვე დაიწყო ბექტვა ისე, რომ 1712 წ. „ვეფხის ტყაოსანი“ ცალკე წიგნით გამოიცა. ამ ძვირფას საუნჯის გამოცემას ზოგი სასულიერო პირნი წინ აღუდგნენ. „ვეფხის ტყაოსნის“ ჰაზრებს სამეძაოთ სთარგმნიდენ. ამიტომ ამ წიგნის შინაარსის გასაცნობად ვახტანგ მეფემ ახსნა დასწერა, რუსთველის ჰაზრებს ძეძაობა მოაშორა. ამის ახსნა „ვეფხის ტყაოსნის“ ბოლოში მოთავსებული. თვით „ვეფხის ტყაოსნის“ ბოლოს დაბეჭდილია ორი ტაეპი, რომელიც მიუწერ და მიუბეჭდიათ იმ დროის მწიგნობართ ქართველთ.

„ვეფხის ტყაოსნის“ პირველ გვერდზედ მოყვანილია შემდეგი: „ვეფხის ტყაოსანი“ აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულსა ენასა ზედა, უამსა ამაღლებულისა საქართველოს მხერობელისასა, უფლისა ვახტანგისა, შრომითა და წარსაგებელთა მისივე მხერობელისათა, გაიძრათა ხელთა ხელმწიფის კარძს დეკანოზის შვილისი შიქელისათა, ქალაქ თფილისს, ქრისტეს აქეთ 1712 წ. დასაბამთგან ვიდრე აქამოდუ 7220“. მეორე გვერდზედ მოთავსებულია ლექსი პატივად ბაგრატიონთ შთამომავლობის შესახებ. მესამე გვერდზედ მოთავსებულია შემდეგი:— „მადიდებელი წმიდისა სამებისა მე გგ რტომობით, ძირ მოდგმობით დაკითიანძან, მის ძემან სახელ განთქმულის მეუის ვახტანგისამან; მისწულმან ჭებულის არჩილისამან და დიდათ პატიოსნძს ლეანისამან; მხერობელმან საქართველოსამან, ვახტანგ — მოკიეკანე შესტამბე კლახეთით და გაკაკეთე სტამბა სახსრად სულთა წინათქმულთა მეუეთასა, მამისა და დედისა ჩემისა გურქელისასულისა თუთასათვის, სალხინებულად სულისა ჩემისა და ჩეჩქისის ბატონისასულისა დედოფლისა რუსუდანიისა და ძე-

თა და ასულთა ჩვენთა აღსაწრდელათ“. მეოთხე გვერდზედ დასატულ და?ეკდილია სურათი ვახტანგ მეფისა. „ვეფხისტყაოსნის“ უკანასკნელ ტაეპის შემდეგ მოთავსებულია შემდეგი ორი ტაეპი, რომელიც მოგვყავს აქვე, რადგანაც ამ ტაეპს მჭიდრო კავშირი აქვს ჩვენის სტამბის დაარსების ისტორიასთან:

„აწ დაიბეჭდა სტამბაში, ზირკელ ნაწიერი სეფისა, უგბილთა ფრიად სასწაგლო, გონიერთ გუფთა თმენისა, მეფის გასტანგის ბრძანებით და სიბრძნით კეთილ მჭმნელისა, და ნაღვაწი მისის მღვდელის, მესტამბე მიქაელისა“.
«დაკსრულა ესე წიგნი, ქორთხიკონს უნსა სიმულსა; ვეგლასასა უხარდა, რიტონსა და ხმა უსულსა, სამღრთთა და საერონა, გისიდა აქეს სმენა გუფსა, და უსწაგელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა გუფს უსრულსა».

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ვალახიილამ საქართველოში მოსული მესტამბე მიქაელი, უნგრეთელი ყოფილა, ხოლო ვალახიიში მყოფი და აქედამ თავის ხელოსნებით საქართველოში მოსულა. ამ მესტამბის და მის ამხანაგებთ ცხოვრების ცნობები ჩვენთვის დეფარულ არს, ისკი ვიცით, ესენი საყოველთაოდ საქართველოში დაშენილან, ამათ აქ, საქართველოში, ქართველთ ძეთათვის შეუსწავლებიათ ქართული ასოების ხაზვა, ყალიბების ამოჭრა, ასოების ჩამოსხმა, ამოწყობა, ბეჭდვა, შავი საბეჭდი წამლის კეთება, თვით რკინა-ხის დაზგების მომზადებაც. ერთის სიტყვით სრული ხელობის ცოდნა სასტამბო საქმეების. სანაქებოთ ითვლება მათი ოსტატობა წითელ და შავ წამლით ქართული წიგნების ბეჭდვის ხელოსნობაში. რაც შეეხება ზემოთ მოხსენებულ კარის დეკანოზის შეი-

ლის მიქაელის ხსენებას-კი, ეს ჩვენ სულ სხვა პირათ მიგვაჩნია, სხვა მოღვაწეთ, კარის დეკანოზათ ჩვენ უნდა სახეში ვიქონიოთ ქართველთა მეფეთა კარის ეკლესიის მოძღვარი, მაშასადამე ეს მიქეელი ქართველი კაცი, ქართველი მესტამბე უნდა იქმნეს, იქმნება მან თავის ცოდნა უნგრეთ-ვალახიელ მესტამბე მიქელ სტეფანეს ძისაგან შეისწავლა.

უნდა ვსთქვათ, რომ უნგრეთ-ვალახიელ მიქაელ სტეფანეს ძემ მოჰფინა ჩვენში სტამბის ხელოსნობის ოსტატობა, ამ ხელობის ოსტატ ქართველნი ამან მოამზადა. მისი ასეთი შრომა ქართველ მეფეებთაგანაც დიდათ პატივცემულ და დეაწლ დებულ იქმნა, მიქაელი აზნაურის შვილობით იქმნა დაჯილდოებული 1710 წლებსვე ვახტანგ მეფესაგან, იგი უნგრეთ ვალახიაში აღარ დაბრუნდა, საქართველოში დასახლდა და აქვე გარდაიცვალა. XVIII საუკუნის ნახვაცხს, ამისაგან დაზრდილ მესტამბეზა საქართველოში უკვე თავი იჩინეს. ესენი არიან ასოთ-ამომწყობი: რომანოზ რაზმაძე, ჩუბინიძე დავითი მღვდელი, მარტყოფელი მღვდელი კეყერაშვილი, გიორგი პაიჭაძე, რომანოზ ზუბაშვილი, ანუ ზოგთაგან ზუბალაშვილათ წოდებული და რაქდენიმეც სხვა ასოთ-ამწყობნი და მბეჭდაენი, პირველ ხარისხის ოსტატნი, თორემ მეორე ხარისხის ხელოსანთ სახელებს ჩვენ აქ არ ვახსენებთ. უნდა ვსთქვათ, რომ ჩვენი სტამბების მოღვაწეთ ისტორიის ცნობები ერთობ ღარიბია.

ჩვენდა საუბედუროთ, ქართველთ კეთილ დასაწყისს, არ მიეცა დიდი ხნის დრო, 1712 წ. ვახტანგ მეფე სპარსეთში მიიხმეს, ამის მაშაც იქ იყო, მაგრამ საქმე ისე მოეწყო, რომ ესეც უნდა უსათუოთ წასულიყო, 1713 წ. უკვე წავიდა. ვახტანგ მეფის განსვლამ საკმარისად შეა-

ფერხა სტამბის საქმე, ამ სტამბაში, საეროთ „ვეფხისტყაოსანს“ გარდა აღარაფერი დაბეჭდილა, თუ იბეჭდებოდა რამ სასულიერო წიგნები. 1717 წ. კვალად დაიბეჭდა „ჟამნი“ 1720 წ. „კურთხევა ეკკლესიისა და ოდიკისა“ და ორი სამიც სხვა სასულიერო შინაარსის წიგნები. ვახტანგ მეფის სპარსეთიდან დაბრუნების შემდეგ ამ სტამბაში 1722 გამოიცა „აათი“ ანუ ცის ქმნულება, ე. ი. „კოსმოგრაფია“ სპარსულიდან ნათარგმნი თვით ვახტანგ მეფისაგან, ამ წიგნთან ერთად სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდნენ, მაგრამ მათ აღსრულება ვერ მიეცენ, ორი წლის განმავლობაში ვახ. მეფეს რამდენ გზისმე მიეცა შემთხვევა სპარს-ოსმალებთან ომებისა, ერთ წელს განჯაზე სამჯერ იყო. სტამბის საქმის მართვის დრო აღარ ჰქონდათ. 1723 წ. ლეკთა და ოსმალთ თფილისი დაიპყრეს. ქართველთა სტამბის იარაღი მიწაში დაფლეს, დამალეს, სტამბა მოიშალა სრულიად. 1724 წ. ვახტანგ მეფე თავის სახლობით, დიდის ძალის თავად-აზნაურობით, სამღვდელთაგან, ძვირფასის ნივთებით, ოქრო-ვერცხლით და ძველის ქართულის წიგნებით რუსეთში გადასახლდნენ. ქართლი უპატრონო დასტოვეს. ამ გარემოებამ დიდი მენი დაარტყა ქართლს. ქართლის უპატრონო ხალხი მაინც სულით არ დაეცნენ, მიეცენ ღწვას და უკანასკნელ თფილისიდან ოსმალნი განაძევეს, ლეკნი მოსპეს, თფილისი გაანთავისუფლეს.

ოსმალთა განდევნის შემდეგ ქართლის ტახტზედ თეიმურაზ მეორე ავიდა, ამის მეფობის დროს სტამბაც განახლდა. საჩქაროთ მოძებნეს სასტამბო იარაღები, ყველაფერი მოაწყვეს და მალე განცხადდა სტამბის დაარსების ცნობა. განახლებულ სტამბის გამგებლათ იგივე პირები იქმნენ დანიშნულნი, ვინც ვახტანგ მეფის დროს განაგებდნენ. ამ

დროს ქართველთაგან სტამბის შევირდებიც განამზადლეს. მეფის თეიმურაზის ბრძანებით განახლდა ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა, მის მეფობაში რამდენიმე წიგნი გამოიცა. თეიმურაზ მეფის შემდეგ გამეფდა ძე მისი ირაკლი 11-რე, ამის მეფობის დროსაც შესაუერათ წავადა სტამბის საქმე, ხელმეორედ დაიბეჭდვენ საეკლესიო წიგნები, საეროთ გამოიცენ ლოცვები ქართულის ანბანებით. ამ დროებში დაიხოცნენ ყველა ის ოსტატნი, რომელნიც ვახტანგ მეფის სტამბის დროიდან განაგებდენ, ამიტომ მათ მაგიერ სხვა ხელოსნები გამოვიდენ, სტამბის უფროს ზედამხედველათ დანიშნულ იქმნა მესტამბე, მარტყოფელი მღვდელი დავით კეჟერაშვილი.

ამ დროს, სტამბა, მეტეხის ეკლესიას ვალაფანში იყო მოთავსებული, სადაც XVII საუკ. როსტომ მეფე სახლობდა, ღღეს იმ ალაგას საპატიმროა გამართული. 1750 წლებში, სტამბის და წიგნების ბეჭდვის საქმე ისე წავიდა, რომ წიგნების საბეჭდათ ცენზურაც იქმნა დანიშნული. ამ წლების შემდეგიდამ ლოცვის წიგნებში ქართველთ მეფეთა სახელების მოხსენების ბეჭდვაც შემოიღეს; მაგალითებრ: მეფის ირაკლის დროს, დაბეჭდალს „დაუჯდომელში“ მოხსენებულია მეფე, დედოფალი და მეფის ძენიც. 1784 წ. თფილისში გამოიცა „კურთხევაანი“ პირველ ფურცელზე აი რა წარწერა აქვს მიბეჭდილი: — „სადიდებულად... დროს: ყოკლად უბრწინკაღესისა, უკეთილმსახურესისა და უმაღლესისა ირაკლი მეორისა, მეფისა ყოკლისა საქართველოსა და კეთილ მოწმუნისა დედოფლისა დარეკანს, დადიანის ასულისა და კეთილ მოწმუნეთა მეფის ძეთა და ასულთასა, კურთხეკითა უნეტარესისა და უწმიდესისა მეფის ძის ანტონი, ჰატრიარხისა ყოკლისა საქართველოსა, ჩვენის უწმიდესის სინოდისათა, დაიბეჭდა წიგნი

ესე, საქმეთა გუბერნიის, სამეფოსა ქალაქსა თფილისს, პალატსა სამეფოსა, წყლსა დასაბამითგან სოფლისა ვხუბ, ხოლო განხორციელებდგან სიტყვისა მღვთისა ჩუბდ. თუკსა თებერვალსა რიცხვსა ა“. მეორე გვერდზედ დაბეჭდილია ბაგრატიონების გერბი. ამ ცნობაში საყურადღებოა ის, რომ ანტონ კათალიკოზი რუსეთის უწმინდესის სინოდის წევრათ არის მოხსენებული. ამ გარემოებას დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს ოდესმე და ცნობები გაიკვეს კარგათ. ამის მნიშვნელობის ჩვენ არა ვიცით რა.

როგორც გამოვარკვეეთ, წიგნები ყოველთვის სამეფოს საფასით უბეჭდავსთ. მხოლოდ 1793 წ. მღვდელ ქრისტეფორე კეყერაშვილს, თავის ხარჯით რამდენიმე წიგნი დაუბეჭდია. მაგალითებრ აი რას სწერენ:— „მართავის განონსა ზედა განმარტავთა ზრობის (!) მართავთა მისის უწმიდესობის მონისა, ანხიმანდრიტს ტრიფილესთა, ხელთა მესტამბე რომანოზ ზედაშვილისათა, მებრძანა უკეთილმისხურვისა და უმადლესისა ხელმწიფისა ყოვლისა საქართველისა, ირაკლი მეორისა, მე, მისსა მონსა, მისის უმადლესობის კარის მღვდელს, მარტყოფელსა ქრისტეფორე კეყერაშვილსა განგება და ზედმხედველობა სტამბისა, რომლისა სურვილი ფრიად მაქენდა და დაუბეჭდე შრომითა და საფასითა ჩემითა: მხედრული „დაუჯდომელი“ 700 ც. „კიტისა სიბრძნე“ ჯაიოს ნაცვლიშვილის თარგმანი 700 ც. ლოცვანი 1000 ც. მასსარება 1000 ც. კვალად სახარება 1000 ც. და მარსკანი 1000 ც. შეწევითა ყოვლად წმიდისა სულისათა ესე ყოველნი ზემოხსენებულნი წიგნნი დაბეჭდავს ხარჯითა ჩემითა, აღსამადლებლად და განსაძლიერებლად უფლისა ჩემის, მეფის ირაკლისა, და საოხად რადიკლისა სულისა ჩემისა, რომელიცა კმოქმენობ მხედრულთაგან შენდობისა“. აქ უნდა ვსთქვათ, რომ დავით მღვდელი

კეჟერაშვილი და ქრისტეფორე მღვდელი კეჟერაშვილი ჩვენ მამა და შვილად მიგვაჩნია. შვილს მამისაგან უნდა ესწავლა სტამბის მართვა და ხელობა.

საუბედუროთ ვერც ამ სტამბას წაუვიდა საქმე ბენდიერთ, 1795 წ. მრისხანე ხვედრმა მასაჯ მოუსოთავისი ცელი. სტამბის სტანოკების და საჭირო იარაღის ზოგი აფლაბარში, მიწაში დაფლეს, ზოგი გორისაკენ წაიღეს და იქით შეინახეს. მტრის განსვლის შემდეგ, დავით კეჟერაშვილს მეფისაგან ებრძანა სტამბის მოხერხება, განწყობა ხელახლავ, იგი შეუდგა იარაღის მოკრებას, მალე მოკრიბა და 1796 წ. ამ სტამბაში რამდენიმე ვრცელი სასულდერო შინაარსის წიგნებიც გამოიცენ. 1798 წ. მეფე ერეკლე გარდაიცვალა, გამეფდა ძე მისი გიორგი XII-ე. სტამბის მფარველობა მეფის გამგეობის ქვეშ გადავიდა, მეფემ მასვე დ. კეჟერაშვილს მიანდო ზედამხედველობა. ამის მეფობაშიაც რამდენიმე გამოცემა იქმნა, ლოცვის წიგნები იბეჭდებოდა, სამეფო დაეთრები, საჭირო განცხადებები ფურცლებათ, გაზეთის მსგავსად, ესეთი ფურცლები ბეჭდვა ერეკლეს დროსაც ყოფილა, მაგრამ მათ ჩვენ დრომდის ვერ მოაღწიეს. 1798 წ. ამ სტამბაში დაბეჭდილა რაღაც გაზეთის მსგავსი ფურცლები, რომელ ფურცლებზედაც მოთავსებული ყოფილა მეფე ერეკლეს გლოვა და გიორგის ქება ლექსად, ამანებს გარდა სხვა-და-სხვა ცნობებიც ყოფილა მოთავსებული. ძველ კაცებთაგან ამბათ არის დაშთენილი, რომ ასეთი ნაბეჭდი ფურცლების დრო და დრო გამოდიოდნო. ამ ფურცლებს ბატონიშვილებს და დიდკაცობაში არიგებდნო, მცირე რიცხვი-კი უბეჭდაეთ. სხვა-და-სხვა საჭირო განცხადებათა ბეჭდვა რომ მაშინაც ყოფილა, ამას ამტკიცებს შემდეგი მაგალითი: XVIII საუკუნის დამლევს,

რუსეთიდან საქართველოში ჩამოვიდა დამსახურებული გაბრიელ მაიორი. გაბრიელ მაიორს განათლება რუსეთში მიეღო, იქვე ემსახურნა, სამსახურას გათავების შემდეგ თფილისში გადმოსახლებულა, სამშობლოში. საქართველოს ღვდა ქალაქ თფილისსა და თელავს პირველად ამაჲ გამართა ქართული წარმოდგენები. ამ წარმოდგენებისთვის მას ბილეთები სტამბაში დაუბეჭდია. ერთმა ბილეთმა ჩვენ დრომდლსაც მოაღწია, ზედ ასე აწერია:— „შაჰადი ზადი, გაბრიელ მაიორი“ ე. ი. ბილეთი ორი შაური. ეს გაბრიელ მაიორი ქართველი იყო, დიდი ერთგული მეფისა, 1795 წ. უბელურს ომში მან ვაჟკაცურათ იბრძოლა, მიტომ იგი ცხარე ბრძოლის დროს დაკუწულ იქმნა ნაჭერ-ნაჭერ სპარსთაგან. რაც შეეხება ამის წარმოდგენების შესახებ ცნობებს ამას ჩვენ სხვაგან დავწერთ. 1799 წ. ხსენებულ სტამბაში ბეჭდვა დააწყებინა დავით ბატონიშვილმა, თავისაგან შედგენილის „ნარკვევის“, რომელიც 1800 წ. ცალკე წიგნით გამოვიდა, ეს „ნარკვევი“ არის შემოკლებული ისტორია სხვა-და-სხვა ტომთა. შიგვე დაკავშირებულია საქართველოს ისტორიაც. 1800 წ. რამდენ ნაირიმე განცხადებები, სამეფო დავთრები, ლექსები და სიტყვები დაიბეჭდენ. მეფე გიორგის სიკვდილის შემდეგ, საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, სტამბის საქმეც კულათ წავიდა, ამიტომ 1801 წლის ნახევარს სტამბა გაუქმდა. მის ყურისგდება არავის უნდოდა, ყველა თავისკენ იწერდა, ბატონიშვილებსაც გადასახლება უხდებოდათ, სტამბის მართვისთვის აღარავის სცალოდა. ანტონ კათალიკოზმა დაუწყო სტამბას მფარველობა, ესეც დროებითი იყო, ამის მფარველობის დროს ამ სტამბაში არა დაბეჭდილა რა. 1804 წ. სტამბის იარაღი და ყოველისფერი მოწყობილება რუსეთის მთავარ-მართველს

გარდაეცა. მთავარ-მართებელმა სტამბას ჯეროვანი ყუ-
რადღება მიაქცია, მისთვის რუსეთილამ გამოიწერა ზოგი-
ერთი საჭირო რამ იარაღები, ქალაქი, მასთან
რუსული ასოებიც და 1805 წ. ვახსნილ იქმნა ძვე-
ლი სტამბა. 1805 წლის შემდეგიდამ ამ სტამბა-
ში ქართული წიგნის ბევრი აღარაფერი დაბაჭდილა რა.
იბეჭდებოდენ მხოლოდ ქართული ლოცვის და ანბანის
წიგნები, მასთან რუსეთის განცხადებები, საქართველოს
მთავარ-მართებლებთა ბრძანებანი, განკარგულებანი და
სხვა-და-სხვა დარიგებანი, ყველა ესენი მარტოთ ქართულს
ენაზედ იბეჭდებოდენ. 1810 წ. ამ სტამბაში გამოიცა
ქართული გრაჰატიკა. მასთან რუსულ-ქართულის „რაზ-
ლაგორის“ წიგნი, ლოცვანი ანბანითურთ, 1811 წ. დაი-
ბეჭდა ვარლამ არხიევისკოპოსისაგან შედგენილი საქარ-
თველოს სამღვდლოების, ბერების, ეკლესიების, მონა-
სტრების, მათის მამულების და სხვა-და-სხვა საქმეთა აღ-
წერანი, რომელიც წარდგენილ იქმნა საქართველოს მთა-
ვარ-მართებელთან, მთავარ-მართებელმა ეს აღწერა და
მოსაზრება რუსეთის უწმინდესს სინოდს ვაუგზავნა და
უმაღლეს მთავრობასაც.

ეს აღწერა ჩვენ ვნახეთ, მასში აწერილია იმ დროის
საქართველოს ეკლესიების და მონასტრების რიცხვი,
მღვდლების, მთავრების, დიაკვნების, არქიმანდრიტების,
ეპისკოპოზების, ბერების, მონასტრების, მამულების და
მათი შესაეალ-გასაელის, თან დართული აქვს რჩევა, რომ
თუ მთავრობა აქ რამე ცვლილებას დაინახავს საჭიროთ
მაშინ კათოლიკოზობა გაუქმდეს და მის მაგიერ განწეს-
დეს ეგზარხოლი, როგორც ეს ბოლგარიაში არისო. სა-
ქართველოში მყოფ ეპისკოპოზებს დაენიშნოს ამდენ-ამ-
დენი ჯამაგირიო, ცვლილება ამ არხიევისკოპოსის წეს-

დების თანხმით მოხდა, პირველ ეგზარხოსათაჲც ესევე იქმნა დანიშნული, ხოლო ანტონ II კათალიკოზი რუსეთს გადაიყვანეს, სადაც იცხოვრა და გარდაიცვალა. 1814 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ქართული სახარება მხედრულათ, მცირე ხნის შედეგიდამ სტამბა გაფართოვდა, ახალი ასოები შეიძინეს და ამ სტამბაში 1817 წ. ქართული გაზეთიც გამოიცა. დღევანდელი კავკასიის მთავარ-მართებლის სტამბის დრო 1707 წ. მისწვდება, ეს სტამბა იქილამ არის გადმოკეთებული. ცხადია, რომ დღევანდელ სტამბის საწყობში ბევრი რამ ძველი ნივთები და იარღები იქმნება დაშთენილი, როგორც ვახტანგ მეფის სტამბის დროის,

ამ სტამბას, 1829 წ. მოემატა მეორე სტამბა, კერძოთ ქართული წიგნების და ჟურნალ-გაზეთების დასაბეჭდათ. მეორე სტამბა გახსნილი იქმინა სოლომონ დოდაშვილძესგან, ბერის ივანე ხელაშვილის საფასვთ, რომელ ბერიც ბატონიშვილებს გადაჰყვა რუსეთში და იქსცხოვრებდა. აქედამ ჩვენ მიუბრუნდებით ისევ XVIII საუკუნეს და ავწერთ იმ სტამბებთა ცნობებს, რაცა-კი ხსენებულს საუკუნეში რუსეთში დაიხსნა, მერე საქართველოში დახსნილებს შეეგებებით.

ვახტანგ მეფას შვილები მწიგნობარნი იყვნენ, ესენი რუსეთში მოსვენებით სცხოვრობდენ, მათ ძრიალ ეთანაღრებოდათ გული საქართველოს შესახებ. ბაქარა და ვახუშტიმ განიძრახეს ქართული სტამბის დაარსება. ამისთვის მათ აიღეს ნება-რთვა, ჩამოასხმევინეს ქართული ასოების ყალიბები, ასოები და 1734 წ. სტამბა გახსნეს მოსკოვის ახლოს, სოფ. „ვსესვიატკოვში“ სადაც იწყეს საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა და მცირე დროის განმავლობაში რამდენიმე ნაირი წიგნიც აღბეჭდეს.

ამავე დროს, რუსეთის ეკკლესიის წინაშე მსახურებდა იოსებ სამებელი, ეპისკოპოსი, კაცი მწიგნობარი, სამღრთო წერილის კარგათ მცოდნე. მაღალის ენერგიით დაჯილდოვებული, მას დიდი სიყვარული ჰქონდა საქართველოს და ქართულის მწიგნობრობის, მას დიდათ ცნატრებოდა, რომ საქართველოშიაც აღორძინებულიყო საქირო წიგნების ბეჭდვის ოსტატობა იმ კვალიათვე, როგორც ეს მის დროს რუსეთში იყო. ამის ნატვრა აღრიდანვე ჰქონდა, მიტომ იგი შეუდგა სამზადისს, რასაც ჯამაგირს იღებდა, იქიდან მონარჩენს ქართულის სტამბისთვის ინახავდა. ამ საქმისთვის დიდათ იშრომა და უკანასკნელ მოახერხა მოსკოვში გადასვლა, იქ ვახტანგ მეფის შეილებთან დაახლოვება და სტამბის გახსნაზე ცდა. ამ საქმეში ბატონი-შვილებმაც განუზიარეს თანაგრძნობა. ბაქარ ბატონი-შვილისაგან ჩამოსხმულ ყალიბებით ჩამოასხმევიანა ქართული საქირო ასოები, შეიძინა ორი სტანოკი და 1735 წ. მოსკოვში, ბაქარ ბატონი-შვილის სახლში, უწმინდესის სინოდის ღოცვა-კურთხევით, გახსნა ქართული სტამბა, სტამბაში მოთავსებული იყო ხუცური და მხედრული ასოები.

ვიდრე სტამბას გახსნიდა, მინამ იოსებ სამებელს წიგნების ბეჭდვის გეგმა შეედეგინა. პირველ საბეჭდ წიგნად „დაბადება“ დაენიშნა. ამ აზრისავე იყო ბაქარი და ვახუშტიც. როგორც იოსებ სამებელს ესწორებინა ქართული „დაბადება“ რუსულ და ბერძნულ „დაბადებასთან“ ისევე ვახუშტის და ბაქარს ემუშაკნათ „დაბადების“ შესწორებაზე. შემდეგ ამათ ორივე შრომა ერთად შეაერთეს. იოსებ სამებელმა საქმე ისე მოაწყო, რომ ბაქარის მიერ დაფუძნებულ სტამბაც თავის სტამბას შეუერთა და ამ სტამბაში მათ იწყეს ქართულ-ხუცურ და მხედრულ

წიგნების ბეჭდვა. სტამბის ზედამხედველებათ ანუ მუშაკებათ დანიშნულ იქმნენ: ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამიშვილი ო მღვდელი ფილიპე, ეს ფილიპე იმერელი იყო, მოსკოვში მსახურებდა მღვდლად, 1750 წ. დაქვრივებულა, იოსებ სამებელთან უმსახურნია, შემდეგ საქართველოში მოსულა, ანტონ ჰრველს ეპისკოპოზათ უკურთხებია, ხოფის კათედრაზე დაუნიშნავს, ოსმალთ აოხრების მეოხებით ეს კათედრა გაუქმდა, ფილიპეც რუსეთში გარდასახლდა, იქ გარდაიცვალა. ამ სტამბაშივე მოღვაწეობდა დავით მღვდელი. ზედა-მხედველათ დანიშნულ იქმნა ვახტანგ მეფის მდივანთ ყოფილი მელიქსედეკ აბელისშვილი კავკასიძე. სტამბის გახსნაში თავის საფასით დიდათ ეხმარებოდა ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამისშვილი.

1735 წ. დაარსებულს სტამბაში, წიგნების ბეჭდვა მხოლოდ 1736 წ. დაიწყო. ხუცეს-მონაზონ ქრისტეფორე გურამიშვილმა თავის შრომით გამოსცა შემდეგი წიგნები: მარხვანი, ზატიკი და ანბანის წიგნი. ეს მღვდელი ქრისტეფორე გურამიშვილი ყოფილა მარჯვენა ხელი იოსებ სამებელისა. ამ სტამბის დაარსების ისტორიას აი რაგვარ მოგვითხრობს თვით დამაარსებელთვე კაჟამი:— „რადეს იმჟრობდა და განსკებდა კეთილად გამკებელი, კეთილ-მორწმუნე და თვით მმჟრობელი სრულიად რუსეთისა დიდი ხელმწიფე იმპერატორცა ანა იოანესი, მას უამსა იგულისმოდგინა ყოკლად სანატრელმან არქიეპისკოპოსმან კლადუკისმან და არსიმანდრიტმან ურეკისამან, კართა მდიარან მწიგნობართ უხუცესის ქობუდის თამაზის ძემან, სამებელმან იოსებ და მიბრძანა მე, ყოკლად უდიდსსა გურამისა შვილს მღვდელ-მონაზონს ქრისტეფორეს, სტამბის გაკეთება და გააკეთებინეთ დიდის გულის მოდგინებით და წარგე-

ბითა საფასითა მისითა, და დაიბეჭდა დაკითხი, ზატიკი და სახარება.“ ამ ცნობიდან სჩანს, რომ ქართული სტამბის დაარსების ნატვრა ქართველთ გარდა ორს უცხო ტომის სასულიერო პირთაც დიდად სურვებიათ. ამათ შემდეგ ამავე სტამბაში გამოჰყვია სხვა-და-სხვა წიგნები ქრისტიანთა გურამისშვილს. იმავე დროს, კახეთის მეფის არჩილის ასულძს კარის დეკანიოზს გიორგი ლამბარაშვილს დაუბეჭდია „მარხვანი“. ამის გასწორებაზე ამათაც დიდათ უმუშაენიათ. ამაზე არ რას სწერს თვით დაბეჭდი:— „ძალითა ღვთისათა, ვიშრომეთ და ვიღვაწეთ წმინდისა ჰმის „მარხვანისა“ მე, უღირსმან ქრისტიანთა, კახეთის მეფის არჩილის კარის დეკანიოზმან გიორგი ლამბარაშვილმა და სხვათა ვიეთნ მღვდელთა და შეწვენითა მოკიდეთ რუსული „მარხვანი“ და ოთხი ჩვენის ენისა, და რეგულაც რუსულ „ტიბიკანს“ და რიგი უხნდა ისე იმ რუსულ „მარხვანზე“ გასწორეთ და ისე შეკვრიბეთ ნუსხითა“. შემდეგ მოთხრობილია, რომ რაც ჩვენში აკლდა იმას რუსულთა გიორგი ლამბარაშვილი სთარგმნიდა და შით ვაფსებდითო, ასეთრ შეფსებული და ებეჭდებო. ჩვენ, თფილისში, დაბეჭდილი „მარხვანიც“ გვეკავაო. ეს მარხვანი მეორეთაც დაბეჭდეს 1741 წ. ამავე წელს იოსებ საჩხველმა დააწყებინა ბეჭდვა ქართულის „დაბადებისა“ ვრცელის ზომის, ამის შემუშაებაზე დიდი შრომა მიუძღვისთ ვახუშტის, ბაქარს და ნამეტურ იოსებ საჩხველს, გამოსაცემი ხარჯი თვით ამისი იყო. ეს „დაბადება“ დამთავრდა და გამოიცა 1743 წ. გამოცემის ბოლოში ვახუშტის წერილი აქვს მოთავსებული, იგი მოგვითხრობს „დაბადების“ გასწორების, შეცდომების სწორების და ბეჭდვის ისტორიას. „დაბადების“ შემდეგ ზოგიც სხვა წიგნები გამოიცენ განმეორებით. ყველა ამ წიგნებს სწრაფათ გზავნიდნენ საქართველოში და ავრცე-

ლებდნენ სამღვდელოებაში. ამარბაში მოახლოვდა 1750 წლები, იოსებ სამებელი საქართველოში აპირებდა გადმოსვლას და თან სტამბის გადმოტანასაც, მაგრამ ეს მას ვერ მოუხდა, იგი გარდაიცვალა 1750 წ. და ყოველივე მისი აზრები ჩაფუშულ იქნა. უნდა ვსთქვათ, რომ იოსებ სამებელს რომ თფილისში თავის სტამბა გადმოეტანა, მაშინ აქ ძრიელ ბევრი წიგნები დაიბეჭდებოდნენ. იგი სტამბა მდიდარი იყო და მეორე თვით იოსები და მისი მომხრენიც გამოცდილნი იყვნენ წიგნების ბეჭდვაში. საეკლესიო წიგნებს გარდა იგინი უსათუოდ საერო წიგნების ბეჭდვასაც დაიწყებდნენ. თფილისში მაშინ ეს მეორე ქართული სტამბა იქნებოდა, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა.

იოსებ სამებელი თავადის შვილთაგანი იყო, გვარად ქობულაშვილი, თავის დროს კვალით საკმარისად განათლებული, მკოდნე რუსულის, სლავიანურის და ბერძნულის ენების. იოსებ სამებელის სტამბა დარჩა მოსკოვის სამუდამოდ. მის ზედამხედველობა ბაქარ ბატონიშვილს და რამდენიმე სხვა მღვდელ-მთაწერებს ებარათ. იოსებ სამებელის სიკვდილის შემდეგ იქ შესწყდა წიგნების ბეჭდვა. 1755 წ. ტფილისიდან გახდევნეს რუსეთს ანტონ საქართველოს კათალიკოზი. ეს მივიდა რუსეთის კარი ხელში, უკანასკნელ რგი დანიშულო იქმნა ვლადიმერის და იეროპოლის ეპისკოპოსათ. ამან იმეცადინა და 1759 წ. იოსებ სამებელის სტამბა ვლადიმერს გადაატვიჩა, დაძინებული სტამბა იქ გააღვიძა, იქ გამართა და 1760 წ. წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო. სხვათა შორის გამოსცა „კლდე საწმუნოებისა“ ვახუშტის ნათარგმნი. „თვენი“ მეორეთ. ქართულ-რუსულ-ლათინურ-ბერძნულ-ანბანი და ზოგიც სხვა წიგნები. ანტონის საქართველოში დაბრუნების შე-

მდეგ ეს სტამბა დახურულ იქმნა. ანტონის სტამბის გარდა 1761 წ. მოსკოვში მეორე სტამბა გახსნა ტფილელ მიტროპოლიტ ათანასე ამილახვარმა. ეს ათანასე 1759 წ. მეფე ერეკლესაგან რუსეთში ელჩათ იქმნა გაგზავნილი, ეს თანამომხრე იყო ვახტანგის ოჯახის და წინააღმდეგი ერეკლესი, ამიტომ რუსეთიდან აღარ დაბრუნდა, რუსის ქვეშევრდომობა მიიღო. მეფე ერეკლემ რუსის მთავრობას ორჯელ სთხოვა ამ მიტროპოლიტის დაბრუნება, მაგრამ საქმე ვერ მოხერხდა. ამან თავის სტამბაში გამოსცა შემდეგი წიგნები: სამოციქულო, დავითნი, ლოცვანი, ჟამნი, დაუჯღაპელი და 1767 წ. „პარაკლისი“ და ანბანის წიგნები. ანტონ კათალიკოზის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ვლადიმერის სტამბაც ამ ათანასემ შეიძინა, მოსკოვს გადატანიდა და თავის სტამბას შეუერთა. ამისეე დროს დაიბეჭდნენ რამდენიმე საერო ლექსნი და იამბიკოები ბაქარ ბატონისშვილისა. ათანასე მიტროპოლიტი ვარდაიცვალა 1774 წ. და დასაფლავდა დონის მონასტერს. ამის შემდეგ სტამბა კარგა ხანს არსებობდა, იქ სხვა-და-სხვა წვრილი სასულიერო წიგნები იბეჭდებოდა. უკანასკნელ ყველა ეს სასტამბო იარაღები და ნივთები მოსკოვის უწმინდესის სინოდის საკუთრებად გახდა, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა მოსკოვს გადაიტანეს, ეს ძველი სტამბა განაახლეს და იქ დაიწყეს ბეჭდვა. მოსკოვში ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა გაგრძელდა 1860 წლებამდის. ამ დროთა სტამბის მმართველთ მოღვაწეობა იქამდის უფერულია, რომ მასზე საუბარი ჩვენ აქ მეტად მიგვაჩნია.

XVIII საუკუნის ნახევრიდან, რუსეთში, ქართველთ საზღვდელეობამ ერთობ ხშირათ იწყეს გამგზავრება, ხსე-

წებულ საუკუნის მესამე ნახევარში, ქართველთა ბინას მოსკოვი შეადგენდა, შექდევ კი მათ პეტერბურგშიაც იჩინეს თავი, ნამეზურ ეკატერინა იმპერატრიცა მეორეს დროიდან. სხვათა მრავალთა შორის, პეტერბურგში იმ დროს, სცხოვრებდა ქართველი ეპისკოპოსი, გრიგოლ ხარქიაშნელი. ამანაც იღვაწა და 1786 წ. პეტერბურგში გახსნა ქართული სტამბა, სადაც სხვათა შორის 1789 წ. დაბეჭდა ქართული სახარება. სხვა წიგნების ბეჭდვაც ჰქონია ამ ეპისკოპოსს დაწყობილი, მაგრამ დამთავრება ვეღარ შესძლებია. მის შემდეგ ეს სტამბა მიითვისა ვარლამ არხიეპისკოპოსმა, საქართველოში პირველ ქართველთა ეგზარხოსათ ყოფილმა, სტამბა განაახლა და განავრცო. აქ დაბეჭდა მან ქართული „თვენი“ სახარებას ახსნა და ზოგიც სხვა წიგნები. 1815 წ. იქვე დაიბეჭდა ლექსად: „ქეთევან დედოფლის წამება“. შედგენილი დიმიტრი ბაგრატიონისა, 1812 წ. რუსთა ლაშქრის მხედარ მთავრის ბაგრატიონის ძის. ვარლამ ეგზარხოსად ყოფილი პეტერბურგის ქართული სტამბის გახსნის საქმეს ასეთის წახრუსაულის ლექსს კიდობთი შეამკობს:

„ღვთის შეწევნითა, ზესთა ზენითა,
მოსკოვს შემზადდა სტამბა ქართული,
ქსნის ერისთვისა, დავითის ძისა,
ვარლამ დვაწლი კმა გამართული.
ვინ იყო ძველად, ანტალის მწყემსლად,
აწ რუსთ სინოდის წევრათ შართული,
გიძღვნესთ ივერთა, ამერ-იმერთა,
წიკნს დღესასწაულ მბეჭდველი სრული,
მასთან იონა, ვინ არ იონა,
შრომის მოყვარე ცენზორობითა;
მიტროპოლიტმან გამშინჯ-გამბეჭვრეტმან,
გედეონის ძემ ძველ გვარობითა

ნიკიფორითა მკითხეს სწორითა,
იგულს მოდგინეს საკმარობითა,
კეთილ შობილმან პაიჭაძემან,
მესტამბემ ყოვლით სახმარობითა.

ამ სტამბის გახსნით იწყება საფუძველი პეტერბურგში ქართულის სტამბის გაძლიერებისა, თვით სამეცნიერო აკადემიის სტამბის ნიადაგის განმტკიცებაც ამას მიეწერება, რომელ სამეცნიერო აკადემიის სტამბაშიაც პროსემ და ჩუბინაშვილმა გამოსცეს 1840—1863 წლებამდე „ქართლის ცხოვრება“ ვახუშტის გეოგრაფია, ქართულ-რუსულ-ფრანგული სლავარი, ქრისტომატიები, როანე შეთელის „საპასექო ცხრილი“ „ვეფხისტყაოსანი“ რამდენჯერმე, „სიბრძნე სიცრუე“ ქართული გრამატიკები „ჩონჯური“ ლექსთა კრება კ. ლორთქიფანიძისაგან 1865 წ. და 1869 წ. „კაცია ადამიანი“ ილ. ჭავჭავაძისა და რამდენიმეც სხვა წიგნები. უნდა ესთქვათ, რომ მოსკოვის ქართული ასოები და პეტერბურგისა ერთმანერთისაგან დიდათ განირჩევიან. პეტერბურგის უფრო მოსაწონია, მის ყალიბები XIX საუკუნეშია შედგენილი და მოსკოვისა კი ძველათ. დღევანდელ ჩვენ აკადემიურ ასოების ყალიბებს ნათესავობა 1712 წ. თბილისში გამოცემულს „ვეფხისტყაოსნის“ ასოების ყალიბებთან აქვს. მოსკოვის კი მეტათ განკერძობულის თვისებისა არის, მათ რამდენიმე ქართველთ სასულიერო წოდების პირთა სახის ბეჭედი ატყვია. ეს უფრო რთული სამზერ საკითხია, პეტერბურგის კი მეტათ მარტივი, კონტა, ნამეტურ წინიკი ასოებია. პეტერბურგის სტამბაში პაიჭაძეს შემდეგ მეტათ მცდელი ხელოსანი ყოფილა მესტამბე ტაბიძე, რუსეთში მყოფ ყველა ბატონიშვილების მომსწრე. რაც-კი პეტერბურგს ან მოსკოვს XIX საუკუნეში ხუცობრი და მხედ-

რული წიგნები დააბეჭდა, სულ ამ ამომწყობლის ამოწყობილი ყოფილა. 1841 წ. გამოცემულს „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოზე მარი ბროსესაგან მიბეჭდილია შემდეგი ტაეპი, სადაც მოიხსენებენ ტაბიძეს ასე:

„სეიმონ მესტამბე ტაბიძე, ბეჭდვაზე იყო მცდელია, დავაეჭდეთ წიგნი აწ ახლად, განახლდა ძველის ძველია“ და სხვანი. ზემოხსენებულ სტამბებს გარდა რუსეთში, კრემენჩუგსაც გამოიცა ქართული წიგნები. აქ ვიტყვით ამაზეც მცირედ.

XVIII საუკ. ბოლოს, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ხანა უკვე ახლოედებოდა. ამისთვის გამართული იყო მიწერ-მოწერა. ორივე მხარეში საჭირონი იყვნენ რუსულ-ქართულ ენების კარგად მცოდნე პირები. ერთი ასეთაგანია გაიოს ნაცვლიშვილი, მოწაფე ანტონ კათალიკოზისა, რომელმაც სწავლა მოსკოვის აკადემიაში დაამთავრა 1768 წ. შემდეგ საქართველოში დაბრუნდა და 1781 წ. თელავის სემინარიის რექტორთ იქმნა დანიშნული, ამ დროს იგი არქიმანდრიტად იყო. მცირე ხნის შემდეგ რუსეთის მთავრობის დავალებით მან რექტორობას თავი გაანება და რუსეთში გადასახლდა, იქ ეს დიდის პატივით მიიღეს, დანიშნულ იყო უცხო ქვეყანათა კოლეგიის ნაწილში ქართული ენის მთარგმნელათ. შემდეგ გარემოებამ კრემენჩუგს ვასტყორცნა. იქ ეს ამაოდ არ დაშთა, იქაურს ერთს სტამბაში მოაპოვებინა ქართული ასოები და 1793 წ. გამოიცა 1) „ქართული გრამატიკა“, 2) 1798 წ. „საცისკრო ლოცვანი“, 3) „მცნება ვასილის ბერძნთ მეფისა“ და რამდენიმეც სხვა წვრილი წიგნები. წვრილ წიგნებისამ ჩვენ დრომდის ვერ ნოადწიეს. მიზეზი წიგნებთა მცირე რიცხვის ბეჭდვა უნდა ჩაითვალოს. საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების

შემდეგ, გაიოს ნაცვლიშვილი ეპისკოპოსის ხარისხით მოზდოკის და ყიზლარის კათედრაზე გადმოიყვანეს. ესევე ვანაგებდა ოსეთის სამქადავებლო კომისიის საქმესაც. აქ, ეპისკოპოსობის დროს, ყიზლარშიაც გაუხსნია ქართული სტამბა და ორი თუ სამი წიგნი დაუბეჭდია, ამ წიგნების მოპოვება ერთობ იშვიათია. პ. უპიკაშვილის სიტყვით, სამეცნიერო აკადემიის წიგნთ-საცავში ინახება მხოლოდ ორი წიგნაკი. სხვაგან არსად არაფერი დაშთენილა. ამ სტამბის ისტორია ჩვენთვის უცნობათ არის დაშთენილი, თუმც გაიოსის ცხოვრების შესახებ ნიკოლოზ მთვარელიშვილისაგან საკმარისად საფუძვლიანი მონოგრაფია გვაქვს ქართულს მწერლობაში.

რუსეთის სტამბების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ ზემოხსენებულს სტამბებს გარდა პეტერბურგს და მოსკოვს სხვა-და-სხვა უცხო ტოქთა სტამბებშიაც მოიპოვებოდა ქართული ასოები, სადაც ქართულს წიგნებს თუმც არა ხშირად, მაგრამ ხანდისხან მაინც ბეჭდავდნენ. ასეთი იყო ფირალოვის, მეფე გიორგის მდივნათ ყოფილის, ქართული გამოცემანი და ზოგიც სხვა მწიგნობართ ქართველთა, მაგრამ ამ სტამბებთა ცნობებს ჩვენ არ ვეხებით, რადგანაც მათს არსებობას ჩვენის ისტორიის მასალებთან დიდი რამ კავშირი მაინცა და მაინც არა აქვსთ, ამიტომ აქ ამით ვათაყვებთ საუბარს და გადავდივართ XVIII საუკ. იმერეთის სტამბის აღწერაზე. 1709 წ. თფილისში გახსნილი სტამბა და ქართული წიგნების საქმე მთელს საქართველოში ელვასავებ მოიფინა. იგი მრავალთათვის გახდა სარკეთ და საყურადღებოთ, ნამეტურ ყურადღება მიაქციეს ბერძენ-იმერთა, დაბეჭდილი წიგნების რიცხვი უცბათ იყლაპებოდა. რაც თფილისს 1709—1713 წლ. წიგნები გამოიციენ, იგი მარტოთ იმერეთის ერს არ ჰყო-

ფნიდა. მიტომ მოხდა ხსენებულ წიგნების მეორე, მესამე, მეოთხე და მესამე გამოცემა. კი საქართველოს გარეშე მოსკოვს და პეტერბურგსაც. წიგნების დიდ მოთხოვნილება იხმოდა, წიგნები-კი მცირე იყო, ერის თხოვნას ვერ აკმაყოფილებდნ მბეჭდავნი, ქალაქის სიძვირის გამო ყოველთვის ცოტას ბეჭდავდნ. ასეთმა გარემოებამ იმერთ დიდებულთა და მცირებულთ შორის უადვილესათ გამოარკვია ჰაზრი და ნატვრა იმერეთში სტამბის დაარსების და წიგნების ბეჭდვის, ამისთვის იმერთა თფილისში გამართეს მიწერ-მოწერა. იგინი თფილისის სტამბის გაშკეთ სთხოვდნ საქმის მოწყობაში მხოლოდ ხელის შეწყობას. თუ რამ სტამბის იარაღი გაქვსთ მეტა, შეგველოეთ და დავვითმეთო. მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა, საბეჭდი სტანოკი რუსეთიდან მოიტანეს, ხუცური და ხედრული ასრები-კი თფილისში ჩამოასხმევინეს. ბევრის შრომის შექდეგ, 1785 წლებში, ქ. ქუთაისს გაიხსნა უკვე პირველი ქართული სტამბა. სტამბა მოაწყო თფილისიდან წასულმა რომანოზ ზუბაშვილმა, სტამბის კარგმა ხელოსანმა, ვალახიიდან მოსულ ოსტატებთაგან. განსწავლულმა. ამ ხელოსანმა ამოწყობაც იცოდა და ბეჭდვაც. სტამბის მართვის საქმეში დიდის ენერგიით აღმოსჩნდა გენათის არქიმანდრიტი ზაქარია. ხელოსნობაში, ზუბაშვილის მარჯვენა ხელი ეს არქიმანდრიტი ყოფილა, ამასვე უსწორებია წიგნები დასაბეჭდათ, კორექტორიც ეს ყოფილა. მხნე ოსტატმა სტამბის გახსნის უმაღლ რამდენსამე იმერთ ახალგაზრდებს აწყობა და ბეჭდვა შეასწავლა. მალე ამოწყობა და ბეჭდვაც დაიწყეს, 1787 წელს უკვე გამოიცა პირველად იმერეთში ქართული წიგნი, შემდეგ პირველის სხვა-და-სხვა წიგნებიც აღიბეჭდნ, ყველა გამოცემის ზედაპარზე დაბეჭდილია მოხსენება იმერ-

თა მეფისა და კათალიკოზისა ისევე, როგორც ეს თფილისში იქმნა შემოღებული თვით ეპიტანგ მეექვსის დროდგან. ლოცვაში, ეკკლესიაში მოსახსენებლათ, თავის ალაგას მოიხსენებიან მეფე, მათი უხლოესი ნათესავი და კათალიკოზი. საეკლესიო წიგნებს გარდა XVIII საუკ. დამლევამდე რამდენჯერმე ქართული ანბანის წიგნაკებიც დაუბეჭდავთ ლოცვებით.

იმერეთის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობები მალე მოიფინა სამეგრელოს მთავრებს და ერს შორის, გურიაში, სვანეთში და სხვა ასეთ დაშორებულ კუთხეებშიაც. მაგალითის მიბაძვას ყველანი აპირებდენ, ამბობაში მოახლოვდა XIX საუკ. დასაწყისი და მას თან მოჰყვა სხვა-და-სხვა შინაური და გარეული ცვლილებანი, რამაც ზემოხსენებულ მთავრებს ხელიდამ გაშოცალა მიმბაძობის ჰაზროვნება. იმერეთში, ქართული სტამბა აღრიდგანვე გაიხსნებოდა, რადგანაც ამის საჭიროებას იმერთა დიდებულნი, როგორც ზემოთ ვსთქვით, XVIII საუკ. დასაწყისიდანვე გრძნობდენ, მაგრამ ეს მათ ვერ უხერხდებოდათ, რადგანაც იმერეთზედ სასტიკათ მძლავრობდენ მტრები, ამ ხანებში უძღურის სპარსელთაგან იმდენი ვაება ქართლსა და კახეთს არ ადგა, რაც ძრეელის ოსმალეთისაგან იმერეთს. შედარებასაც ვერ გავხედავთ, აღა-მამად-ხანი რომ 1795 წ. იმერეთს დასცემოდა, მე დარწმუნებული ვარ, რომ მაშინ ეს უძღურნი ვერას გააწყობდენ, იმერნი მთლათ დაუღუფტდენ მათ, მგონი ერთი სპარსიც ვერ წასულიყო აქედამ ცოცხალი, მაგრამ მათ ეს ასე არ მოუხდათ. მათ გაილაშქრეს უძღურს ქართლზედ, სადაც 80 წლის მოხუცი მეფე მეფობდა და მისი მძიმე და ბერულის მიმართულების ბევრის ჭამია გიორგი. თავამათ ვიტყვით, რომ იმერთ მძლავრის ოსმა-

ლის დაშოშმინების და მარჩილებს შეოხებით იმოდონი საქმეები ჰქონდათ, რომ მათ სტამბის და მწიგნობრობის პატრონობისთვის სრულიად აღარაფერი დრო ჰქონდათ, რომ ეზრუნათ. როგორც კი მოიპოვეს მათ მარჯვე დრო, აკი მაშინათვე მოეწყვენ სტამბის საქმეს.

რადგანაც სტამბის არსებობა, ხარჯი და წიგნების ბეჭდვა დიდს ძალას ითხოვდა, ამიტომ მეფე სოლომონის ბრძანებით სტამბის ზედამხედველ პატრონათ და გავიგეთ ლაინიშნა სარდალი ზურაბ წერეთელი. რამდენიმე ხნის შემდეგ, იმერეთში უკვე გაჩნდა, ამის მიზეზით სტამბა რაჭაში გადიტანეს, სოფელს წესს და იქ გაპართეს და წიგნები ბეჭდეს. მაგალითებრ ქუთაისში სოფრონ ეპისკოპოსისაგან დაწყობილ „სადღესასწაულოს“ ბეჭდვა წესს დაუმთავრებია ზურაბ წერეთელს 1811 წ. აქვე სოფელში დაუბეჭდავთ „დაუჯდომელი ღვთისმშობლისა“ და ზოგიც სხვა წიგნები. რუსთაგან იმერეთის დამორჩილების შემდეგ სტამბა მაინც არ მოსპობილა, ზურაბ წერეთელს თავის მამულს საჩხერში გადუტანია და იქ უბეჭდავს წიგნები. მაგალითებრ საჩხერეში გამოუტიათ „სახარება“ 1817 წ. სახარების ბოლოს მიბეჭდილია შემდეგი ცნობა:— „უფაწნო და ძმანო, მომისსენეთ მე მდებელი და უღიწნო აწსამანდრბტი გაენათისა, ცოდვილი ზაქარია, რომელმან ფრად შრომა თავს კიდევ წმიდა ამის სასარებოსათვის და მრავლითა ღვაწლათა აღკასრულე“ პირველ გვერდზედ მიბეჭდილია შემდეგი:— „დაბეჭდა ესე საღმთო სახარება საჩხერეს, სასასლესა სასლთსუტის წერეთლისასა“ ქ. ქუთაისა, 1807 წ. დაბეჭდილს „დავითნზე“ მიწერილია შემდეგი:— „დაბეჭდა ღვთიე სუფიერი წიგნი ესე ფსალმუნთა სამეფოსა ქალაქსა ქუთაისს, ჰალატსა სამეფოსა უხუცესობითა თავადის სასლთსუტესისა ზურაბ წერეთლისათა, ხე-

ღათა მესტამბე წაწმადე რამინოზ ზურაბიშვილისათა. გამ-
გებელი და შედამხედველი სტამბისა ამის მდარადი არსამან-
დრითი საქარია, ფრად მშრომელი მუშაკობითა ვილარჯა-
რათა მომისსენებდეთ“. აქ მოხსენებულ მესტამბე ზურაბის-
შვილს ზოგს წიგნებზე ზურაშვილათ მოიხსენებენ, ნამე-
ტურ თფილისში დაბეჭდილს წიგნებზე. ამ ზურაშვილს
გარდა იმერეთის სტამბაში სხვა ამომწყობნი და მბეჭდავ-
ნიც ყოფილან, ხოლო მათი ვინაობის ჩვენ არაფერი ვი-
ცით. როგორც სჩანს, ეს სტამბა 1820 წლების შემ-
დეგ დახურულა. საზგადოდ კი უნდა ვსთქვათ, რომ
იმერეთის სტამბის ისტორიის შესახებ ჩვენ ერთობ მცი-
რე მასალები გვაქვს.

შემოთ, ტფილისის სტამბების საუბარში ჩვენ ს.
დოდაშვილის სტამბის მოხსენებაზე შევიჩერდით. უნდა
მოგახსენოთ, რომ XIX საუკ. დამდეგიდან ტფილისში,
ერთი სტამბა არსებობდა, ჩვენის მეფეებს დროიდან და-
შთენილი. ამ სტამბაში ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა,
თუმც იშვიათად. 1814 წ. გამოიცა ქართული სახარება
და პატარა წიგნები. 1829 წ. გახსნილ ს. დოდაშვილის
სტამბამ დიდხანს ვერ გასძლო, ამ სტამბაზე 5000 მან.
ფული დაიხარჯა ზღვდელ-მონაზონ ივანე ხელაშვილისა.
დამარსებელთ დიდი სამზადისი ჰქონდათ, ამ სტამბაში
უნდა აღბეჭდილიყვნენ ყველა საქირო სახელმძღვანელო
წიგნები, ის წიგნები, რაც კი 1817 წ. გახსნილ სემენა-
რიაში იქმნებოდა სახარებლად საქირო და ისევ იმ
დროის „კეთილშობილთ სასწავლებელში“. ამავე სტამ-
ბაში გამოიცა გაზეთი „ტფილისის უწყება“ 1829 წ. და
თვიური ჟურნალი 1832 წ. ამ წლის მეოთხე თვეს მო-
სპობილ იქმნა ეს სტამბა და მას გამგე-პატრონი რუსეთში
გარდასახლებული სამუდამოდ, რგი რუსეთიდან საქარ-

თველოში ველარ დაბრუნდა. ამ სტამბის შემდეგ ტფილისში გაიხსნა სხვა სტამბა, აშტარხანელ სომხების ძმათა არზანოვების, სადაც ქართული ასოებიც მოათავსეს. ამ სტამბაში პ. იოსელიანმა დაბეჭდა შავთელის და ჩახრუხაძის პოემები. ეს სტამბაც მცირე ხანს დაშთა. აქ უნდა ესთქვათ შემდეგი: ხსენებული სტამბის პატრონი სომეხები იყვნენ.

საქართველოში პირველად ამ სტამბაში დაიბეჭდა სომხური წიგნი, ესე იგი 1833 წ. მინამდის საქართველოში სომხური წიგნების ბეჭდვის საქმე კი არა, ხსენებაც კი ქაჯანებათ არ ყოფილა. პირველი მაგალითი იყო ეს, მათ დასტამბეს სომხური ლოცვის წიგნები და სასწავლებელი წიგნები, სხვათა შორის მათ დაბეჭდეს „ნესესის ლექსებიც“ ქართულის ასოებით, ხოლო სომხურის სიტყვებით, რათა ამით იმ დროის საქართველოს ქართველ გვარის სომხებში სომხური ენა უღვილესათ განეცრათ. ამით იგინი არ შეცდნენ, მათ ბრწყინვალე დარი დაუდგათ, საქართველოში აღადგინეს სომხური ენა, რაც შეეხება წიგნების ბეჭდვას, ესეც ხომ ყველასთვის ცხადია, ვგონებთ საუბარი და მტკიცება არავის მოუნდება, ყველაფერი თვალთს ხიანს, თუ ჩვენ ქართველთ დაკვირვება და შედარება გვექმნება. ქართული ბეჭდვის ისტორია საქართველოში 1707 წ. იწყება და სომხებისა 1833 წ. აბა ახლა ჩვენი დღევანდელი ბეჭდვის საქმე მათსა. შევადაროთ, მათი ჩვენზე ბევრათ ბევრი გამოვა. ზემო ხსენებული სტამბის დახურვის უმაღლ შემენილ იქმნა იმ დროის სომხებთ ნერსესიანის შემენარისაგან, რომელ შემენარიაც პირველად გაიხსნა საქართველოში 1830 წ. ამ დრომდის, საქართველოში არამც თუ სომხებთ შემენარის ხსენება, არამედ უბრალო სამრევლო სასწავლებლის ქა-

ქანებაც კი არსად იყო. მაგრამ აბა დღევანდელ პოიებს ჰკითხეთ ამის შესახებ, თქვენ ნახავთ იგინი რა პასუხს მოგცემენ: ანი ქალაქის კედლები ლამის მცხეთას აღაგონ, ჰაოსის საფლავსაც ტფილისში სძებნიან. მიტომაც გადააკეთეს ქართულ დედა-ქალაქ ტფილისის სახელი—ტუხისაღ და ახალციხე —ახსიხათ.(!)

ხსენებულს სემენარიის სტამბაშიაც იყო მოთავსებული ქართული ასოები, აქაც ბეჭდავდნენ ქართულს ენაზე სხვა-და-სხვა განცხადებებს, ქართული წიგნები კი არა დაბეჭდილა-რა, ერთეულ სომხურს წიგნებს ბეჭდავდნენ. ამ სტამბამ ჩაუდგა საქართველოს სომხობას სული, თორემ მინამდის სომხები საქართველოში ცარიელ ჩონჩხს წარმოადგენდნენ. 1865 წ. ეს სტამბაც მოისპო. 1846 წ. საქართველოში მოვიდა ვორონცოვი. 1850 წლებში, ქართველთ შორის ასტყდა საუბარი ქართულის დრო-გამოშვებითი გამოცემის შესახებ. გამოცემას მრავალნი ნატრობდნენ. ვორონცოვმა მალე დართო თვიური „ცისკრის“ გამოცემის ნებართვა. 1852 წ. გ. ერისთავის რედაქტორობით „ცისკარმა“ იწყო გამოსვლა. ჟურნალის გამოსაცემად რედაქტორმა ჩუქებით სტამბის იარაღიც შეიძინა. ამ დროის მთავარ-მართველის სტამბიდან, „ცისკრის“ დაწყებისთანავე სტამბაც გახსნა, მაგრამ „ცისკარი“ 1854 წ. ბოლოს მოსპო და 1855 წ. სტამბაც დახურა. 1856 წ. „ცისკარი“ ივ. კერესელიძემ განაახლა, სტამბაც ნისიათ იყიდა 900 მ. 1857 წ. ამ სტამბაში დაიწყო „ცისკრის“ გამოცემა. ერთ წელიწადს 300 მ. უნდა მიეცა, მეორე წელიწადს 600 მ. მაგრამ ვეღარ მისცა, გიორგი ერისთავმა სტამბა დაუბეჭდა, „ცისკრას“ გამოცემა ერთ თვეს შეუჩერა! ივ. კერესელიძემ დიდის წვალებით ფული იშოვნა და გ. ერისთავს ჩააბარა, სტამბა განთავი-

სუფულდა. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ეს სტამბა გ. ერის-
თავს ვორონცოვის წყალობით მუქთათ ეჩუქა მთავარ-
მართებლის სტამბიდან, სტანოკი ხისა ყოფილა, მესამე
წელიწადს გატეხილა. მერე სხვა რკინის სტანოკი გა-
მოუწერია. ამაზე აი რა მიაბო ივ. კერესელიძემ:

„სტამბის შედენის მესამე წელს სტანოკი გამიტყდა,
აღარ ვარგოდა, მის ვალისაც 300 მ. გარდასახდელი
მქონდა. ჟურნალი მიჩერდებოდა. ერთ საღამოს ჩემს
სახლში დავპატიჟე გრ. ორბელიანი, გ. ერისთავი, გ.
მუხრანსკი, ივ. მუხრანსკი და ბევრიც სხვა ქართველი
გენარლები. დანიშნულს დროს, ფაიტონი ფაიტონზე
გრაილით მოდიოდა, პოლიციასაც შევატყობინე, რომ
მგზავრთათვის სახლის გზა ეჩვენებინათ, შეკრების შემდეგ
მე მათ სტანოკის შედენაში დახმარება ვსთხოვე. ეს მათ
მომიხერხეს. ძალე სტანოკი გამოვიწერეთ და სტამბა გა-
ნვაახლე.“ ივ. კერესელიძემ ამ სტამბაში ბეჭდა „ცის-
კარი“ და ყველა თავის გამოცემანი. ეს სტამბა მას კარგა
ხანს ებყრა. 1873 წ. ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძეს მიჰყიდა,
ექ. ხელაძის სტამბა დღესაც არსებობს. ამ სტამბას სა-
კმარისი დეაწლი მიუძღვის ქართულს მწერლობაზე. ამ სტამ-
ბაში დაიბეჭდენ ძირელ ბევრი საისტორიო წიგნები. აქ
დაიბეჭდენ ისეთი წიგნებიც, რომელნიც ქართულს მწერ-
ლობაში პირველად იქმნენ აღბეჭდილნი. მაგალითებრ:—
ქეილიჯა და მანა, გამოც. გრიგოლ გურიელისა, ვისრა-
მიანია, ჯზა მეტყველება და ბევრიც სხვა წიგნები. ამას
გარდა აქვე იბეჭდებოდენ ქართული დრო გამოშვებითი
გამოცემანი, გაზეთები და ჟურნალებიც, დღესაც ბევრი
წიგნები იბეჭდება ამ სტამბაში.

ბ. ექვთიმე ხელაძის სტამბას ერთი დიდი სამსახუ-
რიც მიუძღვის ქართველთა წინაშე, ნამეტურ ქართველ

გამომცემლებთან, რომელთაც-კი ქართული წიგნების გამოცემა იწყეს 1873 წ. შემდეგიდამ. ან ერთი, თვით მკ. ექ. ხელაძის სტამბა რომ არ ყოფილიყო მაშინ, იქმნება წიგნების გამოცემის მოხერხებაც ვერ შემძლებოდა, რადგანაც მაშინ თფილისში სულ ოთხი სტამბა იყო, სამს სტამბაში ჩემისთანა ლარიბი კაცი ფეხს ვერ მიდგამდა, რადგანაც ყველა ამ სტამბებში წიგნების საბეჭდს ფასს ისე იღებდნენ, როგორც რუსეთის ქალაქებში. ჩვენ, ახლად დამწყობნი ქართულის სახალხო წიგნების ბეჭდვისა, ანა როგორ მოვახერხებდით ასეთ ფასების ძლევას, მაგრამ ბ. ექვთ. ხელაძემ წაგებალოსა, ამოწყობას და ბეჭდვას ისეთი ფასები დაადო, სხვა სტამბის საბეჭდს ზომამზე ისე დააბატარა, რომ ყოველი ჩვენთაგანი აღვიღებდით ჰკიდებდა რამე წიგნის გამოცემას და ბეჭდვდა. ბ. ექ. ხელაძის მიხედვით შემდეგ სხვა მესტამბეებმაც დააკლეს ბეჭდვის ფასებს.

ესე რომ არ მოეხერხებინა ბ. ექვ. ხელაძეს, მაშინ ჩვენ, ქართველი გამომცემელები, ბევრს ვერას გავაწყობდით. პირველი: მაშინ საბეჭდი ქალაქი ძვარი იყო, რასაც მაშინ ოზმას 4 მან. ეყიდულობდით, დღეს ის 2 მან. ღირს, გარდა ამისა წიგნების ბეჭდვაც ახალი საქმე იყო, საქართველოში სახალხო წიგნების ბეჭდვა პირველი მავალითი იყო, ჯერ საიმისოდ არა იყიდებოდა-რა, თითო გამოცემა რამდენსამე წელიწადს რჩებოდა, რის წვალებით და ვაივაგლახით ვრცელდებოდა, ზოგი მუქთათ რიგდებოდა სოფლებში, ზოგი აქა-იქ ქალაქებში იგზავნებოდა და იქაც იკარგებოდა ისე, რომ გამომცემელს ყოველთვის სხვა საქმეებიდამ უნდა ელო ფულები და ახალ-ახალ გამოცემებზე უნდა ეხარჯა, წიგნები კი ხალხში მუქთათ უნდა ერიგებინა, რომ ამის მეოხებით სა-

მერმისოდ ხალხში წიგნების კითხვის სიყვარული აღარ-
ძინებულებო, თუ ეს არა, უმისოდ არა გაკეთდებოდა
რა. იგივე ბ. ექვ. ხელაძეც ბეჭდავდა ქართულს სხვა-და-
სხვა წიგნებს. იგი დღესაც ბეჭდავს საკუთარს გამოცემებს.
მე კარგათ მახსოვს, რომ 1875 წ. 3. უმიკაშვილმა და
ექვ. ხელაძემ, სვეტიც-ცხოვლობის დღესასწაულ დღეს
თფილისიდან ერთი ტომარა ქართული წიგნები წაიღეს
გასასყიდათ, მაგრამ იქ სულ 3 მან. ვერ გაეყიდნათ, ისიც
ნაცნობებს ეყიდნათ: ხალხი ამას არ მისდევდა. ასეთი
იყო მაშინ ჩვენი მწიგნობრობის და გამომცემლობის მდგო-
მარეობის საქმე. ამას რომ ექვ. ხელაძის სტამბა არ მოვ-
ლენოდა, იგი მაშინ საკმარისად შეფუკრებული დაშთე-
ბოდა და იქნება ბევრს ველარც-კი გამოეცა წიგნი.

ამ სამარადისოდ მოსაგონარ საქმეს გარდა ამ სტამ-
ბას და მის პატრონს ერთი სხვა სამსახურიც მიუძღვის
ჩვენი ტომის და ნამეტურ სამღვდელოების წინაშე, მა-
გალი რეზრ: 1887 წ. თფილისის უმაღლეს სამღვდელო
პირებთ შორის აღიძრა კითხვა ქართულის საეკლესიო
წიგნების ბეჭდვაზედ, რადგანაც იმ დრომდის საეკლესიო
წიგნებმა ველარ მოაღწიეს, ადრე მოსკოვში დაბეჭდილნი
ეკლესიებში ხმარებისაგან გაცდენ, მთლად დაიფხრიწ-
ნენ. გარდა ამისა ეკლესიების შენებაც გამრავლდა. საქმე
კინალამ ისე მოხერხდა, რომ ამ წიგნების ბეჭდვა აღრიწ-
დებულათ მოსკოვში უნდა გადაეტანათ, სადაც ვინ იცის
რაგვარ და რანაირათ დაიბეჭდებოდნენ. ეს გარემოება
ბევრს ეწყინა, განა დღეს ჩვენი სტამბები იმოდენად არ
უნდა იყოს დაჯილდოვებული, რომ თფილისში მოვახერ-
ხათ საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვას! ეს რასა
ჰგავსო. მრავალნი უკუღმართნი ისეთ აზრების იყვნენ,
რომ ვითომც თფილისში ვერ გამოსცემენ ისე, როგორც

მოსკოვსო. ამ გარემოებას მკაცრათ აღუდგა წინ ექვ. ხელაძე, რუსეთის სტამბების ფასს საკმარისად დაუყლო და საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა მან ითხოვა, ზოგმა ეჭვი განუცხადეს, ვერ გამოსცემო. ამან პირობა მისცა ასე: პირველი—იფთავ დაგბეჭდავ, მეორე—თფილისში უფრო კაი კომისია შესდგება, რომ წიგნების კორექტურა კარგათ შესწორდეს. მესამე—თვით დედნებიც შეიძლება გაუშჯობესდეს და განხილულ იქმნეს მკოდნე პირებთაგან, მეოთხე—ამისთვის მე გირავნობას შემოვიტან სინოდის კანტორის წინაშე, რომ თუ ყოველივე ასე არ აღსრულდეს, თფილისში უფრო უკეთესად არ გამოიცეს ქართული საღმრთო წერილის წიგნები, მაშინ მე ჩემს გირავნობაზე ხელი ავიღო, ჯარიმაც გადავიხადო. ბევრის შრომის და სჯის შემდეგ დაადგინეს, რომ ქართული საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა თფილისში იქმნეს დაწყობილი და არა მოსკოვს, როგორც ეს მანამდის უნდოდათ ზოგიერთ პირებს.

ამ საქმის წინაშე სამსახურს გარდა ბ. ექვ. ხელაძემ ქართველთ ამომწყობლებსაც კაი სამსახური გაუწია, რომ ასეთი დიდი საქმე თფილისში მათ გასაკეთებლად გახადა. საღმრთო წერილის წიგნების ამოწყობის და ძუშაობის ფული რამდენსამე ხელოსანს ქართველს საყოველთაოთ დაარჩენს ცოლ-შვილით. დღეს, ქართულის საღმრთო წერილის საბეჭდ საჩკვიდრო ბინათ თფილისის სტამბები ითვლება.

ამასთან ბ. ექვ. ხელაძემ ბევრი სოფლელი ყმაწვილებიც დაზარდა, სტამბის ხელობის ცოდნა მათ საუკეთესოდ შეასწავლა. ყველა სტამბებში დღეს ამისაგან დასდილი შეგირდები ამშვენებენ თავიანთ საქმეებს და მასთან ქართულ წიგნების ბეჭდვასაც. უნდა ითქვას, რომ ზოგს მათგანს საკუთარი სტამბაც აქვს, თავიანთ საქმეებსაც კარგათ უძღვებიან, ხანდისხან ქართულ წიგნებსაც ბეჭდავენ.

ბ. ექვთიმე ხელაძის სტამბის გახსნამდე ტფილისში არსებობდა ებრაელის დუბელიორის სტამბა, მერე ეს სტამბა გიორგი წერეთელმა შეიძინა და „კრებული“ და „დროე-

ბა“ იქ იბეჭდებოდა. ეს სტამბა გიორგი წერეთლის ხელში რამდენსამე ხანს დარჩა, შემდეგ ისევ პატრონის ხელში გადავიდა. მერე ეს სხვამ შეიძინა, ავლაბარში გადაიტანეს და იქა ვებეჭდავდით წიგნებს. ამათსავე დროს ტფილისში არსებობდა ჟურნალ „მნათობის“ სტამბაც. მაგრამ იგი მცირე ხანს დარჩა.

1860 წლებში ქართველთ თვალი გაახილეს, მასთან მათ საჭიროთ დაინახეს „ცისკარს“ გარდა სხვა ჟურნალის გამოცემაც, ჟურნალისთვის სტამბაც იყო საჭირო, ივ. კერესელიძის სტამბა ყველას ვერ აკმაყოფილებდა, სტამბის გახსნა-კი ძნელი საქმე იყო, ამიტომ 1862 წელს მეწიგნე ეფიანჯიანცის ძმამ თავის სტამბაში ქართული ასოებიც მოათავსა, 1863 წ. აქ გამოიცა „საქართველოს მოამბე“. დღეს ეს სტამბა ტ. როტინიანცის ეკუთვნის, სადაც „კვალი“, „ჯეჯილი“ და სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც იბეჭდება. „საქართველოს მოამბის“ დასურვის შემდეგ ქართველთ გაზეთის გამოცემაზე დაიწყეს თათბირი. გაზეთის გამოსაცემად სტამბაც იყო საჭირო, ამიტომ რამდენიმე კაცი შეიყარა ერთათ: დ. ბაქრაძე, ე. თულაშვილი, დ. ყიფიანი, სტეფ. მელიქიშვილი და რამდენიმეც სხვა პირნი და 1865 წ. თფილისში სტამბა გახსნეს, სადაც ქართული ასოებიც მოათავსეს, გაზეთისთვის სულ ახალი ასოები ჩამოასხმევიანეს და 1866 წ. მარტადამ „დროების“ ბეჭდვაც დაიწყეს. ამ სტამბაშიაც ბევრი წიგნები და ჟურნალ-გაზეთები იბეჭდებოდა. დღეს ეს სტამბა „ქართველთ წიგნთ გამომცემელს ამხანაგობას“ ეკუთვნის, სადაც დაიბეჭდენ აკაკის ნაწერები, ილ. ქაეჭავაძისა, ყაზიბეგის, პეტრიაშვილის და ბევრიც სხვების. დღეს „მოამბე“ და „ცნობის ფურცელი“ აქ იბეჭდება.

რაც ნელ-ნელა დრონი მიფრინავდენ, შით დაძინებული ქართველებიც გამოთვნიზლებას ეძლეოდენ, მწერ-

ლობაც შესაფერს სულსა და ხორცს ისხავდა, რიგიან მწერლებმა კ მრავლათ იწყეს თავის ჩენა. წიგნების ბეჭდვაც გაჩნდა, ამ სიხშირეს სტამბის უქონლობა და საჭიროებაც თვალ-ხილულათ ემჩინებოდა. 1884 წლებში, თფილისში გაიხსნა ახალი ქართული სტამბა გრ. ჩარკვიანის, არ. კალანდაძის და ალ. დრევიჩის. სტამბის მოწყობილება ძველი იყო, მაგრამ საქმეს მაინც უძღვებოდნენ. ამ სტამბაში დაიბეჭდა ვახუშტის ისტორია, დიმ. ბაქრაძის რელაქტორობით, საბა ორბელიანის ლექსიკონი და ბევრიც სხვა წვრილი წიგნები. ერთ დროს გაზეთი „დროებაც“ აქ იბეჭდებოდა, უკანასკნელ სტამბის საქმე აირ-დაირია, ამხანაგებმა კინალამ ერთმანერთი დაჭამეს, ერთი წელიწადი დაკეტილი იყო, მერე ესენი მოარიგეს დ. ბაქრაძემ, რათ. ერისთავმა, იოს. ბაქრაძემ და მე. სტამბა ორათ გაიყო: ერთი ნაწილი არს. კალანდაძეს არგუნეს, მეორე გ. ჩარკვიანს. უკანასკნელის დღევანდლამდე, არსებობს თფილისში—აქ იბეჭდება სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც. მეორე ნაწილი დეკანოზმა დავით ლამბაშიძემ შეიძინა და ქუთაისს გადაიტანა, სადაც დღევანდლამდისაც არსებობს ეს სტამბა, 1891 წლებიდან კვალად მოემატა ერთი ქართული კარგი სტამბა: ეს სტამბა გახსნეს მაქსიმე შარაძემ და მისმა უნგარო. მუშაკ ამხანაგებმა: ესტ. კერესელიძემ, სფ. ლოსაბერიძემ და ვას. გძელიძემ. ამ სტამბის გახსნა და მის უნგარო მუშაკთ ძხათ მეცადინეობამ დიდი სამსახური გაუწია ჩვენს ქართველობას. დღეს ამ სტამბაში იბეჭდება აუარებელი ქართული წიგნები. აქ იბეჭდება იაკობ გოგებაშვილის წიგნები, ჩემი, თვით სტამბის ამხანაგობის და ბევრიც სხვების. აქვე იბეჭდება გაზეთი „ივერია“ და ხანდისხან სხვა და სხვა დრო გამოცემანიც. დღეს თფილისში ოთხი ქართული

სტამბა არსებობს, სადაც ნახევრამდის ქართული წიგნები და საქმეები იბეჭდება. უნდა ესთქვათ, რომ დღეს არც ეს სტამბები ჰყოფნის ქართველთ და ამ სტამბებს რომ ერთი სხვა დიდი სტამბაც მოემატოს, მაშინაც-კი საკმარისი იქმნება მათთვის საქმე, რადგანაც ხშირად ხსენებული სტამბები ვერც კი ასდიან საქმეების შესრულებას.

მაშასადამე მკითხველი აშკარათ მიხვდება, რომ ჩვენში, რამდენიც დრო გადის, იმდენი მწიგნობრობის საქმეც წინ მიდის და სტამბის მოთხოვნილებაც ემატება. სტამბა და წიგნის ბეჭდვის საჭიროება თფილისს გარეშე საქართველოს სხვა კუთხეებსაც დიდათ დაეტყო, ასეთი ნამეტურ იმერეთი. ქუთაისში მთავრობისაგან გახსნილი სტამბა 1850 წლებიდან არსებობდა, ამ სტამბაში ხანდისხან ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა, მაგრამ ეს არ კმაროდა, 1880 წ. იქ გაიხსნა მეორე სტამბა სადაც ქართული წიგნების ბეჭდვამაც კარგათ იჩინა თავი. 1875 წლების შემდეგ იმერეთს უფრო ემცნეოდა წიგნების ბეჭდვის მოთხოვნილების საჭიროება, იმერეთ შორის ზოგიერთებმა იწყეს სხვა და სხვა წიგნების გამოცემა ქ. ქუთაისს. ამ გარემოებამ სხვა სტამბის გახსნაც მოითხოვა, მალე გაიხსნა იქ მ. გამრეკელის სტამბა, სადაც ერთ დროს გაზეთ „შრომაც“ იბეჭდებოდა. აქვე დაიბეჭდა „ვეფხისტყაოსანი“ სახალხოთ, ახალის სახის მექონ ასოებით, რომლის ყალიბების ჩამოსხმა და ასოების შემოღება კლორტიფანიძეს ეკუთვნის. ეს ასოები დაწუნებულ იქმნა ქართველთაგან, ამიტომ იგი დაშთა უხმარებელ. ერთის შეხედვით ეს ასოები ბერძნულ ასოებს ჰგავს, კაცს თვალს უჭრელებს; ამას ბევრათ სჯობია ის ახალი ასოები, რომლის ყალიბები ნიკოლოზ ნიკოლაძემ პარიზში გააკეთებინა, ასოებიც ჩამოასხმევინა და საბეჭდათაც ვცა-

დეთ, მაგრამ ვერც იგი აღმოჩნდა ჩვენს უარსაგათ. შე-
დარებით-კი ეს უნდა სჯობდეს ზემოხსენებულს და ქუ-
თაისში შემოდებულს. ეს სტამბა შემდეგ გადავიდა პ. წუ-
ლუკიძის ხელში. ხსენებულ სტამბას მოჰყვა ბ. ფერაძის
სტამბა, სადაც ქართული ასოებიც მოათავაეს და წიგნე-
ბის ბეჭდვაც დაიწყო.

იმერეთში ყველაზე დიდი შრომა და ამაგი გამოი-
ჩინა დეკ. დ. ლამბაშიძის სტამბამ, სადაც დღევანდლამდე
იბეჭდება სასულიერო გაზეთი „მწყემსი“ და აკაკის თვი-
ური ჟურნალი „კრებული“. აქვე იბეჭდება სხვა და სხვა
სასულიერო დიდრონი წიგნები, ხშირათ წერილი წიგ-
ნებიც, სახალხოდ, კაპეიკიამ დაწყობილი 10 კაპ, ზოგი
ჩვენის ისტორიადამ და ზოგიც საღმრთო სჯულის ისტო-
რიიდანა. სტამბის დაარსებამ და წიგნების ბეჭდვამ დიდი
საქმე, დიდი სამსახური დათესეს, იმერეთის ერში წიგ-
ნების კითხვა და სიყვარული უადვილესათ აღაფრთოვა-
ნეს, თფილისის მაწანწალა ვაჭრების წიგნებსაც იქით
გზაში გადაეღობნენ. ამ სტამბის შემდეგ ქუთაისში გაი-
ხსნა ივ. კილაძის და იოს. ხელაძის სტამბა, სადაც იბე-
ჭდება დრო და დრო ქართული წიგნები. აქვე გამოიცნენ
ქუთაისის ამხანაგობის გამოცემანი. ქუთაისის ოთხ სტამ-
ბას მალე მენუთეც მოემატა, ეს იყო ილ. ჭყონიას სტამბა,
სადაც იბეჭდებოდა გაზეთი «მეურნე». სხვა და სხვა გარე-
მოების მეოხებით ამ სტამბამ დიდხანს ვერ შეძლო არსე-
ბობა და მიტომ იგი შეძენილ იქმნა ბ.ბ. კილაძისა და
ი. ხელაძისაგან, დღეს ქუთაისში სულ ოთხი სტამბა არსე-
ბობს, ქუთაისში ამსზე მეტი ეგონებთ ჯერ საჭიროც არ
იქმნეს. რადგანაც იმერთ შორის ყოველს დაბასა და ქა-
ლაქშიაც იღვიძებს სტამბის გახსნის საჭიროება, მაგალი-
თად, საქმე და მიმბაძობა ისე წავიდა მათ შორის, რომ

1887 წ. კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ თვით ოზურგეთშიაც გახსნა ქართული წიგნის საბეჭდი სტამბა. ამ სტამბის გახსნის საქმეს გრ. გურიელი დიდის სიხარულით მიეგება. პირველ დღესვე შებრძანდა სტამბაში და ასოთამწყობს ასე უთხრა:— „კას ვსედავ ამას, იმასაც მოკესწარ, რომ გუიასში, ოზურგეთში, სტამბა ვნასე ოჭ, თქვენს მარჯვენას ვი ვენაცვალე, თქვენს მარჯვენას, რითაც-ვი მისურკებთ და დამავალბთ, მე მზათა ვარ, რომ ყოველთვის გემსასურათ“. ამ სტამბაში გამოიცა „ვეფხისტყაოსანიც“— კი. სხვა და სხვა წვრილი და დიდრონი წიგნებიც, გურულები ჩქარა შეეჩვივნენ სტამბის საქმეებს. მათში მალე ჩვეულებათ წაკიდა ქორწინების და მიცვალებულთა ამბების განცხადებათ ბეჭდვა. კ. თავართქილაძემ ამ სტამბის გახსნით დიდი სამსახური გაუწია კერძოთ გურულებს და საერთოთ ქართველებს. ეს ენერგიული კაცი მართოთ ოზურგეთის სტამბას არ დასჯერდა, იგი გადავიდა სამეგრელიოში და დ. სენაკშიაც გახსნა ქართული წიგნების საბეჭდავი სტამბა, სადაც მრავლად იწყეს წიგნების გამოცემა. კ. თავართქილაძის გარდა სტამბის აღვილათ პოვნის მეოხებით სხვებმაც იწყეს დრო და დრო წვრილი წიგნების გამოცემა. სენაკს შემდეგ ამავე პირმა და აღფ. მიქელაიშვილმა ბათუმშიაც გახსნეს ქართული წიგნების საბეჭდავი სტამბა, სადაც პირველად გამოიცენ ქართული წიგნები. ჩვენს ძველებს რომ სმენა ჰქონდესთ, მაშინ იგინი ბათუმში ასეთი სტამბის გახსნით მგონი გაიხარებდნენ. ამათ სტამბის გახსნამდის ბათუმში მახარაძესაც ჰქონდა სტამბა, სადაც მკირედ ქართული ასოებიც იყო, იგი უფრო რუსულ საქმეების კეთებას მისდევდა. კ. თავართქილაძის სტამბის გახსნამ ბათუმში ბევრნაირათ იმოქმედა, იმედია იქ წიგნების გამომცემლობაც წარმატებას მი-

ეცემა, ამის ნიშნები ჩვენ უკვე ენახეთ: წიგნთ გამოცემელ ამხანაგოზა „გლენმა“ პირველად ბათუმში ამ სტამბილამ დაიწყო გამოცემლობა,

ზემო ხსენებულ სტამბებთ გარდა ფოტოსაც ელირსა სტამბა და 1890 წლებში, იქ გახსნა სტამბა ლავრენტი ტულუშმა. ამანაც შოათავსა ქართული ასოები, ქართული წიგნებიც გამოსცა. მიგალითად იქ დაიბეჭდა ვრცელი საქიმო წიგნი „სიმრთელის კიდობანი“, ორი წიგნი ქართულის პიესებისა და რამდენიმეც სხვა წერილი წიგნები. ამავე სტამბის პატრონმა პატარა სტამბა ზუგდიდშიაც გახსნა, სადაც დღევანდლამდე არსებობს. ზუგდიდის შემდეგ სოხუმშიაც გახსნეს სტამბა, სადაც სანატრელია, რომ ქართული წერილი წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო. ასეთსავე საჭიროებას შეადგენს ახალციხეში ქართული სტამბის დაარსება და წიგნების ბეჭდვა. ეს არის რიცხვი დღევანდელის იმერეთის სტამბების და რაც დრო გადის მით მათი მოთხოვნილებაც ერთი ათად მატულობს. ქართლსა და კახეთში კი ეს ასე ვერ მიდის, თუმცა ექვთიმე ხელოშის წყალობით პატარა სტამბებია თელავსა და სიღნაღსაც გაიხსნა, სადაც დღევანდლამდინაც არსებობს, ორივე ქალაქის სტამბებში წიგნებიც დაიბეჭდა ადრე. ჩვენ გვეგონა, რომ იქ სხვა-და-სხვა გამოცემლებიც იჩენდნენ თავს, მაგრამ რამდენიმე წიგნაკების გამოცემის შემდეგ იქ სხვა არავინ გამოჩნდა, არავინ რა დაბეჭდა. ხსენებულ ქალაქების საქმეთა მოწყობას არც გორი ჩამოაჩნია, აქ სტამბა გახსნა არ. კალანდაძემ, ეს სტამბა დღესაც არსებობს, ქართული ასოებიც აქვს, პირველ წიგნათ აქ გამოიცა „მიბაძვა ქრისტესი“ თომა კემფელისა, შარგმანი პატარის ანსელმო მღებრიშვილისაგან. ვენ სრული იმედი გვქონდა, რომ ამ სტამბიდან სხვა

წიგნებიც გამოიცემოდნენ, მაგრამ ეს ასე არ იქმნა, იქ ხსენებულის წიგნით შეჩერდა გამოცემა. უკანასკნელს წლებში, თვით კავკავის ქართველთაც იგრძნეს ქართული ასოების საჭიროება, კავკავის ერთმა უცხოელმა მესტამბემ ქართული ასოებიც გაიჩინა და იქ ორი ქართული წიგნაკიც დაიბეჭდა. იმედია შემდეგ სხვებიც მიბაძვენ ამ სამაგალითო საქმეებს და წიგნების გამოცემას განაგრძობენ. სხვა-და-სხვა გარემოებაში და შემოხვევებში ქართული სტამბების დახსნის საჭიროება საქართველოს გარეშე, უცხო ქვეყნებშიაც იქმნა გამოწვეული. მაგალითებრ: 1850 წ. ვენეციაში, წმ. ლაზარეს მონასტერში; სადაც არსებობდა სომეხ-კათოლიკეთა მხითარისტების სტამბა, იქვე პეტრე ხარისჭირაშვილის მეოხებით ჩამოსხმულ იქმნა ქართული ასოების ახალი ყალიბები, მით ახალი ასოები და იმავე დროს წიგნების გამოცემაც იწყეს. შემდეგ ეს ასოები იქილამ პ. ხარისჭირაშვილმა კონსტანტინეპოლს გადმოიტანა, თავისაგან აღშენებულს მონასტრის ზღუდეთა შორის ერთს სახლში მოათავსა 1870 წ. ეს სტამბა დღევანდლამდე არსებობს. კონსტანტინეპოლის შემდეგ, პ. ხარისჭირაშვილის მეთაურობით ახალი ქართული სტამბა მონთობანშიაც მოათავსდა (ფრანცია), სადაც ქართველ კათოლიკეთ ბერების მეოხებით რამდენიმე ქართული წიგნებიც გამოიცენ. როგორც ვიცით, დღეს ამ სტამბებში წიგნებს გამოცემის საქმე შეჩერებულია, პეტრე ხარისჭირაშვილის სიკვდილით საზღვარი მიეცა ასეთ საქმეთა წარმატებას. სამწუხაროა ასეთი დიადი საქმის მომავალში დაკნინება. ამ აღვილებთა გარდა 1832 წ. პარიზში აკადემიკმა მარკ ბროსემ ქართულ-ფრანგულის ასოებით ლიტოგრაფიულის ბეჭდვით გამოსცა ქართლის ცხოვრების ნაწილი, რომელსაც ჩვენში ამ ისტორიას

„პარიჟის ქრონიკა“ ეწოდება. 1845 წ. ტრიესტში, ლითოგრაფიულის ბეჭდვით, გამოიცა ქართული წერის დედანი, შედგენილი ტარასი არქიმანდრიტისაგან, ვისი გამოცემა არის ამისი ჩვენ არა ვიცით-რა.

XVIII საუკ. სტამბებთა აღწერაში ჩვენ არ ავნიშნეთ შემდეგი: 1795 წ. უბედურების შემდეგ, როგორც ნათქვამი გვაქვს ზემოთ, თფილისში, ქართული სტამბა მალე განახლდა ისე, რომ 1796 წ. თფილისში ორი-სამი ვრცელი ქართული წიგნიც გამოიცა. განახლებულის სტამბისთვის რუსეთიდან გამოიწერეს სტანოკები და ზოგიც სხვა იარაღი. ერთი სტანოკი, მეფის ბრძანებით, თფილისიდან სომეხთ კათალიკოზს ლუკაზს გაეგზავნა საჩუქრათ, რადგანაც 1795 წ. მტრისაგან ეჩვიადინის სომეხთ სტამბაც იქმნა შემუსვრილი. ამ სტანოკის გაგზავნის შესახებ პ. იოსელიანსაც აქვს ცნობა.

მეფე ერეკლეს და სომეხთ კათალიკოზს ლუკაზს (1780—1799 წ.) შორის დიდი მეგობრობა ყოფილა გამართული, ამათ ერთმანერთისთვის ხშირად წერილები უგზავნიათ. ხანდისხან ერთმანერთს დახმარებიან კიდევ უამისობა, რასაკვირველია, არც შეიძლებოდა. ამ უკანასკნელ წლებში, ეჩვიადინის სომეხთ კათალიკოზის ძველ წიგნებთა მდივან ხანაში აღმოჩნდა დიდძალი წერილები მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოზის ერთმანერთთან მიწერილები. ყველა ეს წერილები ერთათ შეკრება სომეხ მოძღვ. აღნიანმა და 1899 წ. თფილისში ცალკე ტომად დასტამბა ამას ეწოდება «მდივანი სომხეთის ისტორიისა» (1780—1800) სხვათა მასალებთა შორის აქ მოიპოვება შემდეგი ცნობაც ჩვენი სტამბის შესახებ.

მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოზს ისეთი მეგობრობა ჰქონიათ ერთმანერთთან, რომ ლუკა კათალი-

კოზს ვითომც მეფე ერეკლესთვის ეჩმიაძინის სტამბილამ ერთი კარგი სტანოკი გამოეგზავნოს ფეშქაშათ. ცნობები მოგვითხრობს, რომ ვითომც დასაბეჭდს ქალალ დასაც მეფეს კათალიკოზი უგზავნიდა ეჩმიაძინილამ. ამის შესახებ ჩვენ ში არაფერი ცნობებია დაშთენილი. გარდა ამის ცნობები გვაუწყებს, რომ სომეხთ კათალიკოზს ამსტერდამილამ (ჰოლანდია) სხვა და სხვა ენების ლექსიკონები გამოეწეროს და ყველა ესენი მეფე ერეკლესთვის მიერთმოს ფეშქაშათ. ეს თუ მართალია, მაშინ, ჩვენის ფიქრით, იგი 1785 წლებში უნდა ყოფილიყოს. ცნობა არს, რომ ესევე კათალიკოზი შუაღდგომლობდა შახრიმიანთან მიწერ-მოწერაში, რომელიც მეფე ერეკლეს და მის შორის აღიძრა 1780 წლებში. ჩვენს ქართველთ სტამბის ვამართვის ისტორიაში არსად არის მოხსენებული ეს სომხური ცნობები, რომელთა სიმართლეში ჩვენ ეჭვი გვაქვს.

სასიამოვნო იქმნება, რომ ხსენებულ საქმეებთა შესახებ ცნობები შეიკრიბოს, ჭეშმარიტებით კითხვა გამოირკვეს.

აი, ეს გახლავთ ანგარიში და ისტორია ყველა იმ სტამბების, რაც კი 1625—1900 წლამდე საქართველოს და მის გარეშე ქვეყნებში დახსნილან და წიგნები უბეჭდავთ.

ზ. კ.

ვანუანო მემკვიდრე

და

სხვათა შრომა ქართული სტამბის წინაშე

წ. კ.

ფასი 15 კაპ.

გ ა შ ო ც ე მ ა

ხელოსნის ვარლამ ტყეშელაშვილის მიერ.

ტფილისი

სტამბა „განათლება“ დ. ლ. პიტნავასი.

1916 წ.

202

♣ 551